

YOXIBAL CHAPANBIL K'OP'
K'UXI ICHA' PAS TA BATS'I VINIK
DAMIÁN GUADALUPE MARTÍNEZ MARTÍNEZ

“Ta slajeb balamil,
jp'el k'op li albat:
Ti mu xi xi'o ti
vo'on bats'i jnaklejone...”
Damián Martínez.

K'op ta yut jvayich

Chkal vo'on ti balamile, ja' li vayichiletike, ja' k'ucha'al sk'elobil junuk sine ti jch'iele, ja' xa no'ox tey ta xka'ibe smelol ti tey chi yik' sutel ta sna'el ti k'usi x-elan ech'em talele. Chkal no'ox vo'one yu'un nan ja' tey tsakal ta jvayichtik xchi'uk ti buch'utik ba'ye xch'iel xchi'uk li xch'ulel balamile. Lavi k'ak'ale ta xa xch'ay xka'itik ja' ti oy xa k'usitik ta xkiltik ta *televisión* xchi'uk ta *Internet*, ma'uk xa ta jyules ta jol jtuktik, ja' yech k'ucha'al ta muk'tik lume, ti buch'u oy to ta syules ta sjol ti oy to k'u x-elan stalel skuxleje, xu' xa sp'isat ta chuvaj o mi ja' ti mu xnope. Ja' k'ucha'al xkaltik no'oxtok ti k'alal xi chamotike ta xi cha' kuxiotik ti mi ta jch'untike, yech un k'ucha'al ta xi vaychinajotike ja' yech ep ti jch'ieltike. Li k'usi ta jk'an ta xkal li'e ja' ti k'usi jvaychinoj jtosuke:

... Ta xkilbe slok'ol ta nom junuk bek'tal takopalil ti t'anal tey ta yut vayichtike, k'ixin balamil t'uxul ta vo', ik'ik xchi'uk natik sjol, li snopobil ku'une ko'ol k'ucha'al jkotuk mut ta vinajel ta xvil ech'el, li vo'on une teyon yilel uk un. Vo'on, vo'on ta xkalbe jba xka'i li vo' ta xk'ot ta jbek'tale, xka'i k'ucha'al ti ma'uk li'one. Li jbek'tale sk'an chi yalbe, ti ch'abal sk'ak'ale, mi oy k'usi jeleme, k'usi lek, k'usi chopol, mi ja'uk oy k'usi chopol xchanel sk'op kajvaltik, li k'usi oy ta jole ch'abal k'usi lek, ch'abal k'usi chopol, mi ja'uk

k'usi ta jk'an oy k'usitikuk, mi ja'uk li'on no'ox ta yeche, k'ajomal no'ox li k'usi oy ta sba balamil, ta vinajel xchi'uk li balamile ja' tey tsakalon o uk un. Li stukik taje oy syu'elalik, ja' no'ox ti tey ta mukule ja' no'ox chka'i ti tey kuxulon yu'une, ja' k'ucha'al jpetsuk te' o mi ik'. Ta jak'be li jnukulile: “K'usi li jtunele?” Li jnukulile li yalbe ti k'usi tsots yipe ja' la li jch'ich'ele ja' la tey ta xljaj skoj ti k'usi cha jk'an li' ta sba balamil... bats'i vinik...

Ta xch'ay ech'el li sat une ja' o ta xlok' tal jun na'tik k'usi, ch'abal lek yok, ch'abal k'usi stu, k'ajomal no'ox ta sk'ob ta xanav. K'alal yantik xch'ayet ko'onton ta jk'ele ja' to tey ikil ti vo'on teyone, vo'on teyon ta sbek'tale ika'i ti mu'yuk kipe, mu jna' k'usi ta jpas, yatel ko'onton, ikil ech'el li balamile, ikil ech'el li k'usitik oy te nopole, oy k'usitik ta spasik, ta xbak'ik, mu xokobik, yatel yo'onton k'usi ta smeltsanik, li vo'on une mu k'usi stak' jpas. Mu'yuk ta jmoj k'usi stak' jpas, mu stak' xi bak' ku'uk no'ox cha'al, va'i un iyul ta jol jk'ej jba lok'el li ta balamile ti mu xa ya'uk sutikon tal ta jmoj. Xchibet ko'onton ijk'ej jba lok'el tey bat kak' jba chamikon ta jun ik'al ch'en. Li xch'uleltak li ik'al osil xchi'uk ti k'usitik xch'ijyane li yak'beik tsitsel, li yak'beik arsyal, li syayjesbeik sjunul li jbek'tale li vo'on une mu'yuk bu ijpoj jba ja' ti yu'un ta jk'an chi chame. K'ucha'al ech' ku'un skotol ti vokolale, k'ajomal vik'il li jsate ja' no'ox ti mu xa xi ilvane, mu to bu chamemon,

ta ts'akal un ch'abal k'usi xbak' ikom. Ja' to ijk'el jbae oy yavtak jyayijemal ta jch'ute xchi'uk li' ta yolon sbek' kate, kuxulon to un, va'i un ijnop jk'el jba lok'el li' ta balamile. Mu'yuk k'usi li jel ti k'u ono'ox xi elane li xanav lok'el ta jk'obtak, li bat ta sba balamil li paj un, li muy ech'el ijmich' lek li jbats'i k'ob ta yelav vinajele, k'alal ijpas yech chaktaje, oy xa kip k'ucha'al kak' tal vo' xchi'uk ibak' ku'un ti balamile... Yajval vo'.

Ta jk'oxil

Oy ep k'usitik chul ta jol k'ucha'al ech'emon ta jkeremale. Chul to ta jol ti k'usi ba'ye xa ech'eme: oyon to'ox ta oxib o mi chanib jabilal, tey chi xanavotikotik ta be xchi'uk li jtote jme' ta Sots'lebe. Ti bee, naka to'ox lumtik, chi tajin ech'el ta jun jich'il te', ta jlok'ta ech'el k'usitikuk no'ox, mu'yuk yelav. Ja' to li yalbeik: "Ats'iba abi, Damián".

Oy to k'usitik slok'oltak ti balamiletik ti buy li ch'ie: ta Jobel, Juchitán, Pijijiapan xchi'uk ta Tuxta. Ja' tey chi yik' ech'el ti jtote, chi xanavotikotik ta muk'ta be li' ta Chiapae. Ti k'usitik to ya'el mu xch'ay xka'ie ja' k'ucha'al ts'aki xa ox ku'un baluneb jabilale, ja' k'ucha'al tey xa li komotikotik o ta jmoj ta naklej ta Sots'lebe, ja' ba'ye xchi'uk kunen vo'ne natikotik ta xamite. Chul to ono'ox ta jol ti oy ono'ox k'usi ta jyules ta jol chkixtalan li lume, li yi'e, li k'ob te'etike, li te'etike. Jna'oj ti butul to'ox lok'el li jmixik'e, spech'ojbeikon jun vo'ne tak'in, jtob sentavo, ja' jna'oj oy k'usi kich'oje, mu xko'olaj k'ucha'al li yan jchi'iltake, mu xkak' ta ilel li jmixik'e, mu stabeikon ta ilel xchi'uk mu stijbeikon.

Oy to k'usi mu xch'ay xka'i noxtok, ja' k'ucha'al li jmur'ta tote, ak'o mi chamen xa ta sjabilal 1973, vo'ob to'ox jabil sk'an xi ayan. Li jchi'iltake xchi'uk li yantik krixchano ta jteklume chi slo'iltabeik sbi ti jmur'ta tote, chi yalbeik ti p'ij la ech'em ta sba balamile, ti xchanoj la sts'otel avyone, ak'u mi mu'yuk bu abtejem o yech un. Chalike yech la jun k'ak'al ismeltsan la jkot avyon ta alampre spak'be svunal, ja' no'ox mu jna'tik mi ivil ono'ox yu'un un. Chkal no'ox vo'one ja' k'ucha'al laj xa kale yu'un tol chi sjak'beik

to'ox: "K'usi cha k'an cha pas mi la molibe?", muk'bu lek jnopoj, ta xkal ti ta nan jkolta jba ta sts'otel li avyone.

Li buch'u ba'yi lek xkil jbatikotik ta tajimole ja' li kits'in Enrike, ko'ol ijchontikotik tamali' xchi'uk volis, ay jchi'in antsetik ta ak' panin ta mulino tey ta jteklume, ijtij vob xchi'uk li jtote, La Rebelión, ta ts'akal vo'on ijlikes li jchop jtij vob rock Sak Tzevul. Ali buy li ch'iotikotik ta julumal Sots'lebe mu xko'olaj k'ucha'al kaxlan lum, li kits'in xchi'uk li vo'one ma'uk no'ox ti tey chi tajinotikotik ta soraltike, yu'un chbat jtik' jbatikotik ta vitstikaltik, tey chi vayotikotik ta yolon te'etik, chbat nuxinajkontikotik ta uk'umaltik. Li jteklume ja' jnatikotik, jnatik ta jkotoltik. Jna'oj to k'u x-elan sonal ta stijik tampol ta jujun yochel ak'ubale, k'u x-elan xme'anaj ok' stijik li arpae, li kitara ta jujun sob ik'lumantike, tey xa ta xkap sba ya'el ta jvayich, chul to ta jol ti jchi'iltak ta tajimole. K'alal li bat ta chanvun ta Jobel xchi'uk ta Tuxtae ta to jna' ti k'u x-elan mu'yuk buch'u xchabiojon ti k'usi ta jpase. Chkal vo'one, ja' k'ucha'al k'alal k'oxotike jchi'il jbatik, bats'i ants, vinikotik.

Jtot jme'

Li jme'e chk'opoj ta sapoteka, likem tal ta Juchitán, Oajaka, li jtote unte tey ayanem ta yosalal Sots'leb, Chiapa. Manchuk mi jelel ti sbats'i k'opik bu likemike (sapoteka xchi'uk tsotsil) li kits'intak xchi'uk li vo'one k'alal li ch'iotikotik tale ja' ijchantikotik li kaxlan k'ope, ma'uk xa ta xkak'be ta smul ti jtote jme' ti mu'yuk bu li xchanubtasontikotik ta jtosuk ti sk'opike. Lavie ika'ibe xa smelol yu'un la ti vo'nee che'e jtos o to'ox ta xchanubtasvanik ta vun sjunlej yosalal li Mejikoe, ja' sk'anik ch-ch'ay li talel kuxlejale, li k'usi sk'anik tajmeke ja' ta xch'ayik li bats'i k'opetik ta jujun jlumaltike. Yu'un chalik ti vo'nee ti k'alal ja' no'ox ta jchantik li bats'i k'op oy li' ta jlumaltik ta kosilaltik Mejikoe ta ono'ox nan xkich'tik "chanubtasel". Va'i un k'alal xi k'opojotik ta jtosul bats'i k'ope xko'olaj k'ucha'al me'onotike, yu'un ja' yech jayvo' jchi'iltak ta ch'iel xchi'uk oy jbankiltak, ti mu xak'ik ta ilel ti bu likemike. Ta xalik ti likemik tal ta yan o lume, yech noxtok oy jlom ta xak'ik ta ilel ti nom xa yilel likemik tale o mi sts'unubal jkaxlan, ja'

chk'exavik xa o ti sts'unubal jlumaltike. Chkal vo'one, ja' nan li *televisión* tey jelem o tal jutuk li sjunul Mejikoe, ja' li tey ta xak'ik ta ilel k'u x-elan sbolil chjelavik ech'el ta yan o lum li jchi'iltaktike, ja' to'ox ep jboliltik li vo'otike, oy bak'intike ta xi tse'inotik, mu jna' mi jlabaneltik un.

K'alal li ch'i tale, chka'i li bats'i k'ope xchi'uk ta xi k'opoj ta kaxlan k'op, ja' yech li yantik jchi'iltak ta ch'iel uke. Lavi une ta xa xi k'evujin ta bats'i k'op xchi'uk ta yantik sk'op ti mayaetike. Li sapoteko k'ope, lek chka'i xmuk'et o ko'onton ya'el k'alal ta xka'ie, ja' no'ox ti mu'yuk bu ika'i ta jk'oxile, yechuke ja' lek ijchan ta jk'oxil ono'ox. Lavi une ep xa ta xka'i yantik bats'i k'opetik, li jole ta xnoj ta ya'el slekilal sk'opik ya'yejik li yantik bats'i k'opetike.

Jchi'iltak ta naklej

Chkale xi ko'olaj k'ucha'al junuk yanal jpets muk'ta te', ep xa li yanaltake takijemik xa, p'ajemik xa, li yantike, oy jlom noxtok och xa xchamel, tey xa ta xljaj o xch'iel. Li sk'obtak li te' bu likemon tal vo'one oy to lek kuxulik xchi'uk yoxik li yanaltake, ja' me ta jk'an ta jk'el ta jtuk'ulan ti k'ob te' taje, ja' to chkikta ti mi li tun ta sk'a'al ti muk'ta te'e.

Slikeb li muk'ul xanbale

K'alal li ch'i tal ta jchanvunale, toj vokol ika'i, nakalon li' ta Sots'lebe chi k'ot ta chanvun ta Jobel. Toj vokol ti k'alal xi tal xi bate, oy bak'intik ta jun k'ak'ale chkil li cha'tos ch'iel ta jujun lume. Ta jun lume chi albat "inyo" o mi "*indígena*" kapem ta xi yalbeik, oy jlom jchi'iltak noxtok une chi slabanik ja' ti tol chi k'exav to'oxe. Ja' yech ta xcha'leat to'ox li kits'in uke, ja' no'ox ti stuke ta xak' o majel, yan li vo'on une ma'uk yechon, mu bu ijtak' ja' no'ox iyul ta jol k'ucha'al albilon yu'un li jtote: "K'alal buy xa xanave mu xa k'exav ta yalel li bu likemote!" Li ta jun o jteklume (ta Sots'leb), ja' ti ma'uk tey ayanem li jme' ta stoylej yosilal Chiapae, ja' xa me chi yalbeik o jkaxlan ja' me ka'uktik li kap o un. Ja' nan tey iyul o ta jol ilik k'evujinkon

o ta tsotsil, ja' ta skoj ijlok'es o sk'ak'al ko'onton ti mu xa xi yalbeik yeche. Yu'un ono'ox li tojob ti k'usi ijfase. Lavie cha kalbe ava'iik:

... K'alal to tana ta xul ta jol ti k'alal oy buch'u ta xlo'ilaj ta xi slaban o, ta slaban ti jchi'iltaktik ta jlumale, lavie mu xa teyuk makal ke chi kom yu'unik. Lek xa ti oy jvobe ta jlok'es ta k'evuj ti k'usi ta jk'an ta xkale, li k'usi k'otem ta pasel ku'une mu bu ta jsa' jmul ta jchop mi ta jchop, ja' no'ox ta jk'an ta xkal ti k'u x-elan ta xkak' jbatik ta ilele. Manchuk mi toyol stojobil xk'ot ta lok'el, ja' ti vokol ta jch'iebintik li ilbajinele, k'ajomal no'ox ta xkal ti jun chamel, sk'an smil ti k'usitik yulem ta joltike, ma'uk no'ox ta x-ilbajinvan, yu'un ta smilik ti buch'u ta sk'an ta spot sbae. Li ilbajinele ja' tey lek xvinaj k'ucha'al li abol sba ta me'anal xch'ulel ti buch'u ta spot sbae. Yech k'ucha'al tana li'e, ep xa k'u x-elan ta xak'ik ta ilel oy xa ta ch'ivit, li k'u x-elan ilik talel sujel ta xch'unel ti k'usi xi elanotike, skuyik ti k'usi sk'an xal li jp'el k'op inyo, xko'olajotik k'ucha'al oy k'usi stak' smanik sk'elik o li buch'utik chlikik tal ta yan balamile. Chi sk'elotik k'ucha'al jlikuk jolobil, ja' yech inopesat ti jlumaltik une, ti ta jchon jbatike. Ja' me tey ta slok'esik ech'el ti k'usitik sp'ijil ti stalel skuxlej yiktaoj ti ba'ye jtot jme'tike, ma'uk no'ox li buch'utik ta xtal xchanike yu'un buch'uuk no'ox xmuyubaj chk'elvanik. Ma'uk vo'on chi yilbajin ja' no'ox ti chak' sk'ak'al ko'ontone oy xa xkiltik ta *Internet* ti ta xa xchonik jun *disco* ti yich'oj vob ta Stoylej yosilal Chiapa, ja' sbi *Bats'i son* ta xchonik xa ta *dolar* stak'in brinkoetik. Li k'usi ep ta xak' o sk'ak'al ko'ontone ja' ti mu'yuk xa bu ta xul ta jlumal ti stojole, yech noxtok, li buch'utik stijik ti vob ta jlumale, mu'yuk k'usi staojik, ja' no'ox nan bal iya'iik mi ak'batik junuk *litro* poxe o mi jutuk vaje. Li k'usi chopol noxtoke yu'un k'alal xa ta vo'ontikotik ti mu'yuk bu ta jtuk'ulantik mi tsots stu ti k'usitik jchanojtkomel yu'un ti jmuk'ta totike xchi'uk no'oxtok ja' ti bal xa ta xka'itik mi li sk'elanbotik oxibuk pexue. Yech noxtok

K'ucha'al li buch'u va'ajtik ta sk'el ti jlumaltike, ja' xa sk'an ta stojik ta epal tak'in ta jujun muk'tik k'in k'ucha'al li La Quebradita o mi Pasito Duranguense, ti yechuke ja' ta skoltaik jutuk ta tak'in k'ucha'al li jvabajometik ta xtun ta jlumaltike.

Ja' yech un, muk'bu jchotanoj jba ta jmala buch'u ta xtal smeltsan ti k'usitik chopole, li och ta abtel, ik'ot ta ko'onton ta k'evujinel ta kaxlan k'op xchi'uk li ta sbats'i k'optak mayae. Ja' tey ta xkal a'yuk li k'usitik chopol chkil li k'usitik chk'ot ta pasel ta sjunlej balamile, jch'iebinaj jujun k'ak'al xchi'uk ta xkak' ta a'yel ta sjunul ko'onton. Li k'usi yatel ko'onton vo'one ja' k'uxi k'otuk ta yo'onton ep li keremotike, xchi'uk noxtok ak'o k'otuk ta yo'ontonik uk, mi oy to k'usi yan lek xul ta sjolik, ti ma'uk no'ox k'ucha'al ta jpas vo'one. Ja' me yatel ko'onton ta jpas taj une, ta xkak' ech'el k'uxi syules ta sjolik ti lekil k'ope, talel batelul jujun lum yo' ti xu' ko'ol stunes ti k'usitik oye. Li yatel ko'ontone ja' ti chi sut ech'el ta jlumal nojemuk ech'el junuk koxtal ta snopbenale, jko'oltatik, jch'iebinaj junuk lek kuxlejal ti k'u ono'ox xi elanotike. Skotol li k'usi ikale mu xak' xokobel ta jak'be jba k'u yu'un ti xi elane o mi k'u x-elan sk'anik ti yechikone, li k'u x-elan chka'ibe smelol vo'on k'ucha'al kuxulotike, ja' xa no'ox jelel li k'u x-elan snopbenal ku'untike. Yech un ko'ol stak' xi pasotik ta bats'i ants vinik. Ja' yech xchanubtasojotik komel k'usi xi ch'iotik ti ba'ye moletike, ja' k'ucha'al bats'i ants viniketik.

K'ucha'al ya'el ika'i iyul ti jch'u'elele, yu'un ono'ox nan stalel yech, yech k'ucha'al jpetsuk te' ta xnichin ta yora vo'tik, ja' no'ox ti oy slikeb talel une, ak'bil tal yip k'ucha'al ilik li Ejército Zapatista de Liberación Nacional (EZLN). Ta enero ta sjabibal 1994, te to'ox ta jchanvun ta preparatoria ta Jobel, skoj ti st'omesan stuk'ik ta ak' k'ok' li jyu'ele ipaj li chanvun ku'une xchi'uk ti xi'el k'usi lik stam sbaik ta tom tuk' te yo' jnaglejetik ta Jobele. Li slajeb li'e, jkoj xa o xkaltik, ix'i'ik ja' ti yu'un icha'kap sjolik ti inyoetike,

taje yu'un ta meel ma'uk ti lo'il no'oxe. Ti k'u sjalil ibate teyon ta Sots'leb, jk'elaj muyel ta vinajel ta x-ech'ik li yavyon soltaroetike.

Meel lavie chkal ta jamal, k'alal li cha'sut ta chanvune, ja' ti oy xa ti sa' k'op yu'un ti jchanubtasvanej ta vun xchi'uk ti yaj chanvuntake, ja' tey ilik stsak tal yip ti k'alal iyu' ti ak' k'ok'e, ja' xa me tey itsatsub o ko'onton ukun "xu' xa ku'un" meel na'tik k'usi li yalbeik ta jtojolal, ja' to me tey ikal ti ma'uk jkaxlanone. Ja' me tey ilik jtik' jba ta jchop rock ti ja' itsobvan li director yu'un chanobvun, COBACH I I, taje ja' k'alal sk'an xa ox jun jabil xi lok' ta chanvune, ijtij jun kitara sk'evujinel li Santana xchi'uk li El Tri. Xaval ya'ele ja' xa me tey itsatsub ko'onton un, ilik xa me jlap nukul xonobil smeltsanik li jchamu'etike, jkamixa k'u ta sakil manta xchi'uk ikak' ch'iuk li jole. Ijta jun sba jlekom ta kaxlan lum "jtsakulanbe sk'ob" li mole mu sk'an ti ta jk'oponbe li stsebe, li k'usi chale yu'un la li "inyoetike" vo'otike "pukujik" xchi'uk "oy xi'elalik". Lavie chkal ta jamal, manchuk mi chopol k'usi li yalbeik ta jpat jxokone, jk'anoj jbatikotik tajmek xchi'uk li tsebe, yu'un ta bats'i sjunul ko'onton jk'anoj, ja' k'u ono'ox cha'al sk'an sbaik li bats'i vinik antsetike.

Li k'ucha'al ijtik' jba ta jchop rock ja' nan tey kich'oj tal ta stijel li vob k'ucha'al sna' li jtote, yu'un la li jtote uke tey la xchanojbe komel ti smuk'ta tot uke, yu'un la sna'ik to'ox stijel marimpa. Li jtote ja' slikesoj komel cha'chop slikeb to'ox jtij vobetik sots'lebetik: jchop jvabajometik San Lorenzo xchi'uk li Renacimiento Sots'leb. Li cha'chop jvabajometike mu'yuk bu iyak'beik yipal, li jtote ta to'ox x-abtej ta ts'ot karo k'ajomal to'ox yech kuxul. K'alal sk'an to'ox xchap sbaik lek li jvabajometik taje, li buch'utik to'ox ta xul stijik vob ta jujun k'in ta Sots'lebe nakatik to'ox ta xlikik tal ta Jobel. Yech k'ucha'al jchi'iltaktik ta jteklume, k'ucha'al vo'on xkaltik uke, toj lek ta k'elel jsots'lebetik, k'ucha'al xkaltik, jk'eltik jchi'iltik slapoj sbats'i k'u'ik ti ta stijik kaxlan kitarae, ja' k'ucha'al xkaltik oy xa ku'untik Yonic's o mi oy xa ku'untik Bukis. Chkal vo'one ja' nan tey ilik tal ti k'usi iyul ta jol slapel jbats'i k'u' ti k'alal ta jtij li vob xchi'uk li jchi'iltak Sak Tzevul ta Sots'lebe, ja' me yech yatel yo'ontonik ti ba'ye moletike. Na'tik mi yech,

ti ba'ye jmur' ta tot xchi'uk ti jtote yu'un ono'ox nan yech yiktaojontikotik komel, ti ta jpas ti k'usi yulem ta jole.

Sba muk'ul xanbal: Sna ti k'usi yatel ko'ontone

K'alal ilaj jchan li preparatoryae mu to'ox jna' k'usi ta jpas, lek ono'ox xka'i li vobe, ja' no'ox k'usi une li jlekome chi yalbe ti ta la xlo'iltabat yu'un stot sme'e, ti mi vabajelal la ta jpase ta la xi chamotik ta vi'nal. Li stuke ta sk'an ik'el, ti jun la yo'onton uke, ma'uk la chat o yo'onton li tak'ine, ja' no'ox la mi jun ko'ontontikotike. Va'i un ijnoptikotik jcha'va'altikotik ti ta jchantikotik vun skuenta *derecho*, yu'un ti kalojtikotike ja' nan lek jk'opojelontikotik ti lek k'usuk ku'untikotike, yu'un stot sme'e naka jk'opojeletik, yech'o ti xu' nan xi skoltaotikotik ti k'usi mu a'yibaj chka'itikotike, ja' li sna'ik xa lek x-abtej li stukike. Ja' ba'ye jlekom taj une, li stuke bats'i lek smantal ti stot sme' tey ta yosilal Jobele, li stuke ik'ot tajmek ta yo'onton xchi'uk ta jtojolal, manchuk mi kapal vots'ol ti skuxlej tey likem talel ta jun jteklume. Ti k'u sjalil ijlekome, mu'yuk ono'ox bu iyojtin li jna ta Sots'lebe, chopol ika'i ti mu'yuk bu lek li yojtikine ti k'u x-elan buy nakalone. Vo'one oy ono'ox ep ti k'usitik chul ta jol xchi'uk ta jna'e, ja' mu sk'an yech li sme' stot uk une, ja' nan tey ik'ot o ta ko'onton un. Yech k'ucha'al li'e, j-ech'el ijpas yech k'ucha'al jch'iel o li'e, bats'i ikak'be yipal li chanvune yo' ti xi stsakik o ta chanobvune, ja' to un lek li jelav jcha'valtikotik, na'tik mi ja' van yech kich'oj tal une... muk'bu li jalij un... vo'one mu'yuk ono'ox bu ijten ta jol ti k'usi ono'ox ta jk'an ta jpas une, ja' li vobe.

K'alal tey chi k'ototikotik ta muk'ul chanob vune, lek ta jlok'es li jvuntake, ja' no'ox ti oy k'usi jset'uk ituch'van ta be une. Ja' o me itojob jun koltael jk'anojtikotik xchi'uk ti jlekom une, ko'ol jmeltsanojtikotik xchi'uk ti jlekome, yu'un oy to'ox lok' sk'oplat ta xak'ik koltael iyak'ik li snail abtelal yu'un Culturas Populares. Li koltael ta jk'an une ja' skuenta ta jtsob jchop jvabajometik ta jlumal xchi'uk ti jtote xchi'uk ti kits'intake xchi'uk ti buch'utik sk'an stik' sbaik ta xchanel stijel ti vobe. Mu laj ka'itikotik, ibat jmantikotik ti vobetike. Ja' o me ba'ye ijpic jun kaxlan kitara, bats'i jun xa o ko'onton un. Ja'tik xa

o me ikojtikin li Alejandro Aldana Sellshop, nopem to'ox ta xk'ot ta snail sk'elobil vunetik ja' lek jk'opon jba jchi'uk, yu'un oy jkoj li stak ta ik'el ti ak'o jkolta jba buch'u ta jva'antikotik ta xnitvan ta chanobvune. Ti buch'u iyich' t'ujele itojob ono'ox. Alejandro chi yalbe ono'ox ti sna' nichimal k'ope, ti k'usitik yan p'ijil abtelal xchi'uk li ts'ibajele. Ikil no'ox vo'one ja'tik no'ox lek le'e xchi'uk jun jchanubtasvanej ta sp'ijil joltik ja'ik no'ox ti buch'utik lek ikil ti k'alal tey ta jchanvune. Jun k'ak'al li bat ta sna li Alejandro ja' to tey ikil ti oy tey epal vunetike, li k'usi ba'ye ijak'bee ja' mi lajem xa sk'el skotol li vunetik teye. Li ta ak'ubal taj une li Alejandro li yak'be ka'i jpot diskoetik ti ja' Pink Floyd, vobetik ti oy xa jtbuk sjabilal ch'ambile, yan li vo'on une oyon to'ox ta balunlajuneb jabilal mu'yuk bu xka'i yech. K'alal chaktaje k'ajomal no'ox chul ta jol jset' jts'ujuk, ja' k'ucha'al ya'el xak' taki ti'ile o mi k'alal jtuktike, va'i un, oy jlom ti vobe, xme'anaj ok' ya'el, ta xul o ta jol k'usi x-elan ti bats'i vob ta jlumale. Chkal ta jamal noxtok ti ch'abal buy ikil mi *marihuana* mi ja'uk oy k'usi yantik chopolike o mi chi sokotik oe. Ta ts'akal un ijpastikotik k'in ta stijel vob, ja' ta skoj ti itojob ti buch'u ijva'antikotik ta chanobvune. Ja'tik me tey slikeb ijchan stijel ti vobe, ko'ol ijtij xchi'uk li kits'in Enrique, ti jvobtikotik ikak'betikotik sbiin Mala Hierba ech' chib u, ikak'betikotik sbiin Sak Tzevul.

Ta ts'akal un ispasik k'in tey ta jun muk' ta na tsobobail, ja' itsobvan li jchanobvune, k'alal chaktaje tey ik'ot ep muk'tikil jchanvunetik, tey iyakubik. Li bat xchi'uk kits'in un, mu'yuk bu ikuch'tikotik (mi ja' van ti ch'abal jtak'intikotike) mu'yuk k'usi slekil ikiltikotik ti k'ine, sob no'ox li lok'otikotik tal. K'alal chi xanavotikotik ech'el ta bee li staotikotik ech'el jun vinik bak no'ox, lik snutsotikotik, nutsvanem ech'el ta jpatikotik; slapoj jlik ik'al nukul k'u'il, ko'ol k'ucha'al sna' xanav ta *moto*, slapoj ech'el kaxlan xonobil. Taj vinik une ja' ista ta nutsel li kits'ine, teytik teyo' eklixya yu'un Carmen, tey sk'elajotikotik yantik jchi'il ta chanvun, imaje ta spat, ta xokon xchi'uk ta sbek' yat. Li k'usi no'ox stak' ijpas vo'one ja' xa no'ox ijtam ijmyes ta jkot taksi ti te jpajese. Li k'usi xa no'ox ya'el ikile, ja' ti k'alal li batotikotik xa ox ta taksie, li vinik taje oy xa no'ox yilel k'usi ta slok'es ta svorxail li sk'u'e, ko'ol yilel k'ucha'al chmilvan.

Ta jun o k'ak'al un, k'alal ika'ibetikotik sbi ti vinike –ja' la Romeo Cancino sbi– ikil ti k'ux iya'i li kits'in une, bat jk'antikotik *parte* ta stojol Ministerio Público. Ali j-abteletik buch'utik iyich' ketikotike, ma'uk ti stsatsubtas ko'ontontikotik, mo'oj, yantik li stik'botikotik xi'el, yu'un la ojtkinbil ti vinik taje ti yak'oj la xi'elal tey ta Jobele, iyal ti ak'o la jnoptikotik lek mi ta la jtik'betikotik smul. Xchi'uk no'oxtok li sk'anbotikotik cha'vo' rextiko, va'i un ijta'k ta ik'el ti buch'utik tey yilojik une, mi ja'uk jun buch'u sk'an xbat teyo' *ministerio*. Jna'oj to noxtok, li yalbe jun ti buch'u tey yiloje, yu'un la albat yu'un stot sme', ti mu la ya'uk k'usi ba yale mo'oje yech la chbat stik' sba ta k'op. Vo'one kapem xa ijta'k'be: "K'usi ono'ox stu li' cha chanvun ti mi cha xi'oe?" Bats'i chopol ika'i ja' ti mu'yuk buch'u sk'an chi skoltaotikotike, ch'abal lek ti chapanele.

Va'i un ja' no'ox yech noxtok, mu'yuk jta'k'in xbat kalbe ti jtotikotik tey ta Sots'lebe, mi ja'uk iyu' sa'el jpoxtikotik, ja' no'ox tey li pajotikotik k'ucha'al li albatotikotik yu'un ti Ministerio Público tey iyal k'uxi ta pasel yo' ti xpoxtaluj o li kits'ine. Bats'i ikat ko'onton xchi'uk ikap o jol, mu'yuk no'ox k'usi stu ta jchanvun ta mi mu xpoj ku'un jchi'iltake, ti k'ajomal no'ox ta xkomik ta manya ta slok'esik tak'in ti mi muja'uk sna'ik xchanel li k'ope. Ja' me yech un, ja' nan sk'an xal ti oy jyajijemal ta yolon sbek' kat ikil ta jvayiche. Jamal li ak'bat kil, yech'o ti ikikta li chanvun yu'un ti mantaletike, jna'oj xa ono'ox ya'el ti ja' tey ta ox xi ch'ay ti k'usi jnopo'j ta jpase. Mi ja'uk o bu iyul ta jol jts'ujuk mi jtos o chi k'ot ta lok'el: chkikta jba k'u ono'ox cha'al bats'i vinikone, ta skoj ti chbat jsa' ta yut balamil ti k'usi yatel ko'onton ta jpase.

Xchibal muk'ul xanbal: Sna k'usitik ta xbak' yech'omal

Ja' yech ibat, mu bu jnopo'j, ijtik' jba ta xchanel stijel vob tey ta yosilal Tuxta (Sokton). Ti k'alal chi k'anbat jkitara k'alal tey ta jchane, ch'abal ku'un, li ta slikeb xemana xkaltike ch'abal ku'un k'ajomal tey li ak'bat jch'amun tey ta snail li xchanobil stijele. Jun k'ak'al k'alal tey to'ox li naki ta Soktone, tey li ak'bat jvayeb ti bu stak' xi kome. Ti k'alal ikak' ta ilel mi xchan xa

ku'une, tey ijpas kabtel ta jun mexa, va'i un oy jun kerem, Ramón sbi, ja' xchi'il ta tij vob ti jtote, li sk'elanbe jun abol sba skitara, mu no'ox bu ikikta, tey xkuchet ku'un ti bu chi bate. Ech' jayib jabil un ikalbe koliyal ti Ramón k'ucha'al li sk'elanbe li skitarae ikak'be jun *disco* Sak Tzevul. Li k'usi chkal li'e ja' yech li xchanubtas li jtot jme'e, ti ak'o la kalbe koliyal ti krixchano buch'utik li skoltaike, ma'uk no'ox yu'un la sk'an koltael li buy ijchane xchi'uk li jme'tik balamile.

Ja' yech ijchan stijel li kaxlan kitarae, taje ja' k'ucha'al ta to'ox stij vob li jtot xchi'uk kits'in Enrike, ta to'ox xlok'ik ta parajeletik ta Sots'lebe. Ja' tey ta staik o jutuk ti k'usitik ta xtun tak'in ta jnae. Ta to'ox xi abtej ta sp'ijubtasel k'oxetik ta chanobvun sekuntarya ta *paraje* ta yosilal Sots'leb. Ti k'alal chi xokob bak'intike ta xi batotikotik ta xanbal xchi'uk li kits'ine li stuke ja' ta stij li *batería*, li vo'on une ja' ta jtij kaxlan kitara. Ta jcha'va'altikotik lek xlok' ku'untikotik stijel li k'ucha'al xkojtkintikotik *rock*.

Va'i un nopolik to'ox chi xanav tey ta Sots'leb k'alal Tuxta, mu jna' k'usi ijcha'le, ja' no'ox ti ikak'be tsots yipal ti abtel xchi'uk ti xchanel ti vune. Ti k'alal ijchan stijel ti vobe ikak'be yipal vakib ora stijel jujun k'ak'al, k'alal inel ku'un chib jabile jna' xa ox lek. K'alal li bat naklikon ta Tuxtae, tey li yak'be jset' sna li kamiko Germán Román, yu'un nakal to'ox ta Jobel uk, ijchi'in ta xchanel vun ta sekuntarya xchi'uk ta preparatorya, li stuk une tey to'ox ta xchan *odontología*. Ta ts'akal li Germán li skoltaotikotik xchi'uk kits'in ta slikesel li jchop jtij vob *rock* Sak Tzevul.

K'alal li och ta chanvune tey ikojtkin li kaj chanubtasvanej ja' sbi Carlos Peña. Li stuke naka to'ox isut tal ta xanbal ta Inglaterra tey ay nakluk oxib jabil. Jk'anbe vokol ti ak'o xchanubtasone, li xch'unbe ti vokole. Lek xkil jbatikotik, chkal vo'one yu'un nan lek sjunul yo'onton li sp'ijubtas, chul to ta jol ti k'usitik lek li yalbee, ti k'usitik li yalbee, oy jlom muk' xka'ibe smelol. Ko'ol li xnavotikotik ta yosilal Chiapa, oy bak'intike bats'i lek ta jmaj jk'obtikotik ti k'alal buy ta stij ti svobe, lek ono'ox xk'opo'j ja' no'ox ti bik'it yo'onton jutuke, xchi'uk tsots yo'onton bak'intik, ja' nan ti yech xchanoj tal ta Inglaterra ti jayib jabil ech'em talele. K'ucha'al li xchanubtas ta stijel ti vobe ja'tik yech k'ucha'al stijik ti vo'nee, ma'uk k'ucha'al jchanbalajelon ja'

k'ucha'al jchi'il xa ika'i ta tij vobale. Ak'o mi vokol ta chanbel sjol, yu'un ono'ox li yalbe ti ak'o to kak'be k'usitik yan ti k'alal ta jtij li vobe ti oyuk la lek k'elbil k'u slekil yutsilal. Li skolta ta stuk'ibtasel ya'iel li snuk'ulale, li xchanubtas k'u x-elan leklek sba ta tijel xchi'uk ta k'evujintael, ti lek no'ox xka'ibetik smelole, ti ma'uk chi tse'inotik yu'un ta yech no'oxe. Chkal vo'one ja' k'ucha'al li Carlos Peña lek sna' le' uke, snabe smelol li vob k'ucha'al ta jtije, toj vokol, li k'usi vokole ja' k'ucha'al ilok' ta chanubtasvanejal tey ta Tuxtae, ibat nakluk ta Mejiko, Distrito Federal (D.F.).

Li Carllose mu sk'an ti k'alal ta jtij li jvobe ti jlapoj *mesclilla* vexe, mi ja'uk jk'ox sakil k'u, mi ja'uk sakil *manta* k'u, li vo'on une ja' lek chkil li sakil k'u'ule. K'alal ta stij svob li Carllose, lekil k'u'ul slapoj, ts'akiem lek li vo'on une ta jlaban un, ikalbe ti k'alal ta xich' tijel yech li vobe, lek yochol k'u'il sk'an, ti mu'yuk k'usitik sk'an sts'akiele. Vo'one ikalbe ti k'usi to'ox ta xal ti k'alal ta stije, li yalbe un: "Li stijel vobe ma'uk tajimol". Ti k'alal slajeb buy istije tey ta Comitán, ispasbeik sk'inál Balun Canan. Mu bu tsobol li batotikotik, tey xa ijta. Li k'ot ta nail vayebal ti buy ivaye, taje ja' k'alal sk'an to'ox jlikel stij ti svobe, va'i un iyul ta jol: "Yechuk un che'e ta jch'un ti k'ucha'al chal ti ma'uk tajimol ti tij vobe, jna'oj ti slajeb xa ta jchi'in ti buy ta stij ti svobe". Ijlap jsakil kamixa k'u, oy snuk', kak' jkorvata, ijlap kik'al k'u, va'i un ikal: "Li jvex *jeans* xchi'uk li jkaxlan *bota* xonobe mubu ta jel". Ja' to ikil un, k'alal ijtij be sti' sna ti buy ta xvaye, ikil ti stuke slapoj sakil *manta* k'u k'ucha'al bats'i jlumaltik, slapoj yik'al vex, lek nelbil, slapoj kaxlan xonobil lek bonbil, mu'yuk buch'u yech. Tey ijk'el jbatikotik, ijts'e'inta jbatikotik, ja' nan ti slajeb xa ijchi'in jbatikotik k'ucha'al jchanubtasvanej ixchi'in li yaj chanvune.

Li vo'one kaloj ko'ol ta jchantikotik vun, va'i un ijtsob jtak'in li bat jta k'alal Mejiko. Ma'uk no'ox tey ta'lo ika'i un, mu'yuk bu lek ilok' ti x-elan li jatav lok'el li ta Jobele. Li jayib k'ak'al teyon ta Mejikoe, ja' yech ika'i jba k'ucha'al chal li Rodrigo González, jun *rockero* ta kaxlan lum: "ko'olon k'ucha'al jkot ts'i' chanav ta sti'il kaxlan lum", mu xa xka'itik o k'op k'usitik chbak'e xchi'uk ep tajmek krixchano. Ch'ayemon xa ika'i jba, ti kaloj vo'on li krixchano teyo'e xko'olaj k'ucha'al li' toe, mu xko'olaj un, oy ono'ox jlom

ti li' ikojtkin ta Chiapa jay vo'e, ay to jvula'an tey ta Mejikoe, mu bu iyak' ti xokobebe. Ja' tey ika'i li k'usi sk'an xal li jp'el k'op *provinciano*: toj k'un, bol xchi'uk xu' no'ox cha'i. Li yantik buch'u chanavik ta k'ox *tren*, ja' la lek anil no'ox ta xanavik ta jot ta jot, ti k'alal li xanav vo'one li bat ta malaob karoe (TAPO) toj vokol tajmek ika'i. Melel, jtuk xa ika'i jba ti k'alal teyone. Li sut tal ta Chiapa chopol ika'i ti mu'yuk li tojob k'usi ay jpase xchi'uk k'ux ika'i li "likel ta tek'el ta jchake". Mu bu lek ibat, k'ajomal no'ox yatel ko'onton, ja' ti mu jna' k'usi ta jpas ti mi ch'abal kaj chanubtasele.

Yoxibal muk'ul xanbal: Sna sots'etik

Chaktaje oy xa ox jtsoboj jbatikotik, Enrike xchi'uk vo'on li jchop jvabajom Sak Tzevul tey k'ucha'al li Germán. Germán, ja' jun jkaxlan tey ch'ot ta Sots'lebe, mu bu ta xalbe komel sme' mi chk'ot slapbe sk'u' jsots'leb xchi'uk ta stij vob *rock* ta tsotsil tey ta smol muk'ta na li Arturo Cruz, ja' jlak' na xchi'uk ja' lek ono'ox jk'opon ta jk'oxil. Tey ta jk'eltikotik lusetik, k'uxi ta tsakaneltak xchi'uk bosinaetik ti ja' li yak'botikotik ta ch'om li jtote, ta jtsob jbatikotik ta stijel ti vobe, oy ep ta xk'ot k'elvanuk keremotik tey ta jteklume, lek ts'akiemik k'otel, slapoj sbats'i k'u'ik, li tsebetik uke, spech'oijk k'otel sjolik ta xela. Xch'ayet to yo'ontonik ti k'alal sk'elik k'u x-elan ta jtijtikotik ti *rock* k'evujintabil ta tsotsil.

Mu k'usi yech o ya'el ti sk'upinele, yu'un li ta agosto ta sjabilal 1997, ta jun k'in yu'un Jtotik San Lorenzo ispasik jun lekil ak' elav, ja' itsobvan li snail talel kuxlejale, ta ox jk'an ta jtik' jbatikotik uk un, mu jna' k'u van yu'un un, mu'yuk bu li stik'otikotik. K'ucha'al ox chba jtijtikotike jkuchojtkotik xa ox ech'el ti jbosinatikotike, lek xa ox chapal, ja' li skoltaotikotik li jchop ch-abtejik ta karo Transportes Zinacantán k'alal ikil ti mu x-ak'e jtik' jbatikotik une li vo'one ikal: li k'usi stak' pasele xu' xich' tijel vob ta sjol jna. Li jnae tey ta yelav eklixya, ta yelav tajmek li parkee. Ti buch'utik ba'ye iya'iike, li skoltaotikotik skuchel bosinaetik ta jolna, ja' yech ilik jtamtikotik stijel ti vobe, li k'evujin ta tsotsil. Tey ta xka'itikotik ta xk'opoj li buch'u jnitvanej ta ak' elave, tey jk'elaj jbatikotik, ch-abtavan ti ak'o jpajes jbatikotike, li vo'one

ijtak'be ech'el ti ba'ye ijk'antikotik ta jtik' jba xchi'ukik ta xkak' ta ilel ti k'usi jna'tikotike, ti mi yu'un mu xak'ike yu'un ono'ox ta jpas xi ch'iotikotik ono'ox. Yolel stijel ku'untikotik ti vobe, mu bu kat ko'ontontikotik, ep krixchano ispot sbaik ta jxokontikotik, teyik noxtok k'ucha'al jts'ot karoetik uke, jun yo'otonik: skerem yits'in jtot "El Pica", "Mol Antun Kavrit", skerem "El Papas" xchi'uk yantik. Yech un, ilaj ko'ontontikotik ta stijel ti vob une, ti k'alal laj jyalestikotik ti k'usuk ku'untikotike, ik'ot yalbelontikotik ti yu'un la chi batotikotik ta chukel jkoltikotike. Vo'one ikalbe: "Lek mi yeche, k'u xkutik yu'un ik'ot xa ta pasel ku'untikotik". Jmalaoj xa mi oy ta xk'ot jmayolaltikotik, ja' o xa ik'ot yalbelontikotik noxtok ti ch'abal xa lae, yu'un li mol Romin "Promoxe", ja' to'ox tsots yabtel va'al skuenta karoetik xchi'uk oy xi'elal tey ta jteklume, iyal ti ta la xpojvan ti mi oy k'usi sk'an cha'levanike. Ja' me tey slikeb k'usi tsots ijpas taj une, va'i un ja' tey ika'ibe smelol ti jk'evuj ya'ele mu stak' xkikta.

Muk'bu jal ibat noxtok un, skerem li peserente ta jteklume ja' PRI (oy to'ox nan lajchebuk sjabilal), jyakubel k'otel k'alal ja' o yolel ta jtij jvobtikotike, taj une ja' o ile yu'un stot. Ja' xa o me ilok' li lo'il ta jteklum une, ti ak'o la kiktatikotik ta stijel li vobe o mi ta la xi lok'otikotik ech'el ta lekilal k'op li ta jteklume ja' la ti yu'un "ta jsoktikotik ti keremotike, ta la jchanubstikotik ta uch' pox". Ta ts'akal to ika'i ti jayvo' no'ox moletik jsa' k'opetik ta xlo'ilajik yeche.

Ali k'usi chopol chilike ma'uk li skoj poxe, yu'un ono'ox li ta jujun tsobojel ta spasik li PRI, naka ono'ox ta xuch'ik li poxe, pox xchi'uk noxtok li ta jujun k'in ta spasike o mi ta skoj ti chamele ta ono'ox spikik li poxe, yech noxtok oy ep buch'utik ta xchonik li poxe, mu'yuk buch'u ta xpajesvan, ja' ti buch'u sk'an xuch'e. Melel, ti vo'nee li k'ucha'al jyu'eletike, li buch'utik tsots yabtelike tey chk'ot yuch'ik pox xchi'uk ti j-abteletik ta jteklume. Ja' yech tey lek xvinaj ti k'op xkaltike ma'uk skoj ti poxe, yu'un oy k'usi chopol jpastikotik iyilik, ja' ti mu'yuk buch'u to'ox spas yech k'ucha'al vo'ontikotike, melel mu bu xilik yech buch'u xk'ot ta pasel yu'un li' ta stoye yosilal Chiapae: li k'evujin ta tsotsil li k'usi lek ibat ja' ti, k'evujinel ta rock!, k'ucha'al ta svob li pukuje! Melel ka'uktik mu'yuk bu ta jnoptik mi

oy smulilal ti k'usi ta jpastike, ja' no'ox ta xkak'tik ta muk' ti buch'u chopol k'usi ta spas junuk kereme. Skoj nan ta xi' mi oy k'usi xcha'leat li jtote, ja' ti skoj ti jmul ya'ele xchi'uk ti kits'in k'usi ijpas xchi'uke, tsots ika'i k'usi iyale, xi li yalbe: "Mi cha viktaik li k'usi cha pasike o mi cha lok'ik ech'el li ta jteklume". Vo'one ijtsob lok'el skotol li k'usuk ku'une, ja' no'ox yech li kits'ine nap'al ilok' xchi'uk vo'on.

Xchanibal muk'ul xanbal: Sna k'opetik

Li abtej ta Snail Abtelal, Lekil talel kuxlejal xchi'uk Sts'ibtael sk'op Bats'i vinik antsetik (Centro de Lenguas, Arte y Literatura Indígenas, CELALI) tey ta yosilal Jobel. Li kabtel xkaltike tey chi k'ot ta Chamu', ta xk'ot jchanubtas jchop k'ox keremotik ta stijel vob, ijchi'in ta abtel li bankilal jvabajom mol Xalike, ja' ta xalbeike, Pasaro. Li vo'one bats'i ijk'upin li bats'i vob stijike, li k'usi no'ox ik'ot ta ko'ontone ta jk'an ta jchan k'u x-elan ta stijike. Ja' me yech ilik jtuk'ulan k'u x-elan ti bats'i vobe; yu'un mu bu xi nopoj ta sk'elet li ta jlumale, k'alal yech chaktaje yu'un ikich' to tojel yo' ti ijchan oe.

Ja' yech j-ech'el k'alal ijtsob li k'oxetik tey ta Chamu'e, tsobolon xchi'uk li kits'ine xchi'uk li pasaroe xchi'uk yantik o, ta tsobol ijtitikotik li vobe, ta ts'akal un li CELALI ik'van ech'el ta yantik balamil. Ijkaptikotik ta tijel ti svobik Chamu' xchi'uk li rock li k'evuje ta bats'i k'op. Na'tik mi lek o mi chopol, ja' no'ox ti ta jtijtikotik ta alel ti k'u x-elan ech'em tal xch'ielik li ba'ye jtot jme'tikotik mayae, ko'ol k'ucha'al ch'ul vob. Li snuk'ulal chtij li kitara xchi'uk li arpa yu'un Chamu'e, ijkaptikotik ta tijel xchi'uk kaxlan kitara, jna'oj to ti jujukoj ta jtijtikotik li Bolom Chon ta to xul ta jol k'u x-elan ikil ti k'oxetik xchanojik k'ucha'al vo'ne vob ja' no'ox ti oy sk'elojik ech'el k'u x-elan ta xk'ot ta pasel ta ts'akale.

K'alal ilaj ti abtel chaktaje, li CELALi liyak'beikon jpas j-informe, oy jayvo' jnitvanej ta abtel ku'un isnop van ta sjol k'ucha'al li vob ta Chamu'e mu'yuk nan bu ijtabe smelol ti yaloje, ta ts'akal un iyak'beik sk'el li bankilal jnitavanej ta abtele, ja' li profesor Enrique Pérez López. Kaloj vo'one tey nan ta xch'ay jol yu'unikon xi chi, k'alal yolel ta sk'el ta video k'u x-elan

ti buy ay kak'tikotik ta ilel une, ti kapbil li vob une, ti ja' tey li yipal li vinik pasbil ta ixime ti k'u x-elan ijkaptikotik ti vob taje ko'ol ijpastikotik xchi'uk cha'vo' chujav jchi'iltak. K'alal laj sk'el video li "Profe" une, iyal: "Ja' me ta jk'antik abtel chakle' une! Mu yechuk?" Xch'ayet yo'ontonik ik'elvanik ti jay vo' teyike, ja' to tey xkuxet ika'i ti k'alal yech iyae.

K'uxi istamik abtel ta snail sk'elet sk'op li bats'i jnaklejetike, ja' o tey ilik ta sabel sk'oplal yu'un li EZLN yalbeik jyu'el ta Mejiko, k'alal yech to'ox chaktaje, chkal no'ox vo'one oy nan ep jchi'il ta keremal ti mu xa'ibeik lek smelol k'usi sk'an xal ti "inyoetik", "indígenas", "bats'i jnaklometik" o mi "yajval lum". Ti chbiiltavanik o yeche ja' yak'ojik komel ti jnaklejetik ta sjunlej balamile, ti ja' mu sna' jun ch'ayem jxanvil ti ja' yech chal to'ox ti yu'un la ik'ot ta India. Ta slajeb xa ti muk'ul pas k'op ispasik li sapatistae, oy ep buch'utik lek iya'lik ti kolele, iyal ti k'usi chopol chile, inichimaj yo'ontonik, ja' k'ucha'al bu jamtik junuk beo', ilok' xchi'uk yolel to ta xlok' ti k'usitik chopol tey makale...

Ja' yech skotol taje, k'ucha'al noxtok li jyu'eletik ta Mejikoe mu'yuk bu iya'ibe smelol k'u x-elan snopbenal yu'unik li jnaklejetike, ja' no'ox chtun yu'un k'ucha'al sve'el stukik ti k'alal k'usi ta sk'an spas stukike, k'ucha'al ta sa'k'op ta sjabilal 1910. K'alal xk'ot sk'ak'alil li st'ujel jyu'eletike, li buch'utik lek xa'lik k'op xchi'uk li jujun partiroe ta xa xul ta sjolik ti oyotik toe mi laj tunikotik yu'unik une, muk' xa me ilvanem ech'el un. Yech k'ucha'al yaj-abtel li jyu'eletik, oy xa xchanojik ep vunetik, k'ucha'al *doctorado* xchi'uk *maestría* lek tsots yabtelik xchi'uk ojtikinbil ta muk'tikil chanob vunetik ta skotol balamil, mu'yuk bu iya'ibeik smelol k'usi ti yaloj komel sk'opik tey ta chapbil k'op yu'un San Andrés. Yech un, k'ucha'al xa va'ibeik o lek smelole, oy to li orae, oy to li ch'iele. Yech k'ucha'al li jtij vobetike mu'yuk bu ta xmak li yabtelike.

Svo'obal muk'ul xanvil: Sna li ts'ijleje

Li kits'in Enrike xchi'uk vo'one ijlok'betikotik jp'ej sna li David Molina, smom li Erasto Urbina, tsots sna'obil ti k'u x-elan iyak'be yabtejbetak ti bats'i

jnaklometike. K'alal teyontikotik xa ta nae, kich'ojtikotik k'otel k'usuk ku'untikotik xchi'uk ti jvobtikotike, ja' o ik'ot cha'vo' tsebetik, isjamik ti nae, mu xkojtkintikotik. Iyal li sbiike ja'ik la (Bárbara xchi'uk Frida) k'ex tsobol chanavik. Ijak'betikotik: "K'usi?", li stukike ja' no'ox yech li sjak'botikotik noxtok, li sjak'be k'usi ta jpastikotik li ta snae, ja' no'ox yech ijak'betikotik uk un. Iyalik ti ja' la ba'ye sk'anojbeik yajval ta slok'ik li nae li vo'ontikotike ja' no'ox yech ijtak'betikotik uk. Va'i un li David batem ox ta xanbal, yak'oj komel ta lok'el ti snae ja' yech tey li och jcha'chopoltikotik, mu'yuk k'usi k'op. Yech un, tey jal li lo'ilajotikotik, ik'ot ta nopel tey li kom jchanva'altikotik ta naklej ta jp'ej nae. Ja' xa me tey ivinaj ti k'ucha'al li balamile ma'uk xa lek k'ucha'al pasob k'in o mi xkuch'tik o pox k'u to'ox cha'al vo'nee. Taje ja' o yech yorail li milbail iyu' ta Akte'al, ti k'u x-elan ilbajinvanik li solteroetike xchi'uk ti buch'u chopol sjolik ono'oxe, ja' o ta speserenteal li Zedilloe, ta syu'elal ox Albores Guillén xchi'uk ta speserenteal ta jteklum li Mariano Díaz. Ja'ik to'ox me tajmek ti jsa' k'opetik le' une, ech' no'ox li vokolal ti takij ti ketik skoj ti mu'yuk k'usi xak' k'usi jpastike, mu'yuk xchapanel ti k'ope.

K'alal oy to'ox tsobbaile ta xch'akik pox xchi'uk servesa tey ikojtikin li Javier Molina, ch-abtej slok'es a'yejetik ta peryodiko xchi'uk sna' spasel nichimal k'op, jtos o stalel uk, jkolel ta milel k'alal oy K'op ta sjabilal 68. Li Javier ik'upij yo'onton jkot jts'i' ti Maruch sbi ku'une, li sk'anbe ti ta la xik' ech'el ta paxyale, yechtik o jujun k'ak'al. Li Javier lek to'ox cha'i xchi'uk lek to ta xa'i li vob yu'un Sak Tzevul. Ikojtkin noxtok li Pancho Álvarez, oy ono'ox xkil ti tey ta xk'ot ta Sots'lebe, ch-abtej ta ak' elav yu'un bats'i jnaklom, ja' k'ucha'al jchop ja' sbi Sna Jtz'ibajom. Panchoe li yalbe smelol ti k'utik ono'ox spasoj ech'em tal k'ak'al k'ucha'al *rocanroleros* xchi'uk li xchanubtasotikotik k'u x-elan li ak' elav xchi'uk *rock*, taje mu xch'ay xka'i. Ja' yech oy bak'intik ta sk'evujtak li Rodrigo González xchi'uk li Víctor Jara, ta uch' kajve xchi'uk k'alal xtoket xch'aial li Alitas, tey ta k'un'kun iyul ta jol xchi'uk ijsak kip k'uxi xu' xkak' ta a'yiel ti k'usi tey kich'oj tal ta jch'ich'ele, k'uxi jkuy ta k'evuj ti k'usi xul ta jol xchi'uk k'usi sk'an k'otuk ta pasel ti yantik uke.

Ti k'alal ilaj li kabtel xchi'uk li CELALI, tey xa ox nopemon ta Jobel, k'ot ta nopel ku'un, ijtam ech'el li jkitarae, jk'el k'uxi jta jve'el xchi'uk, ta xi k'evujin ech'el, yu'un oy lek jlom li k'evuje ja' k'ucha'al li sk'evuj Silvio Rodríguez; taje ja' xtun o yu'un ti buch'u jchanbalajel toe. Ti k'alal ichik' jtojol ta slajeb ue, itun o ku'un ta stojol jkaroal k'ucha'al libat ta jun tsobbail yu'un *roleros* tey ik'ot ta pasel ta Guadalajara. Li takel ta ik'ele ja' li yak'be li "Mastuerzo", ech'em ta k'evujel yu'un li jchop Botellita de Jerez, jchop ti ja' *guaca-rock* ti lek to'ox ta xa'ik ta sjabilal 1980, ti li' ikojtikin ta Jobel k'alal laj jtij jvobtikotik k'ucha'al stambe li Sak Tzevul xchi'uk istij svobik li Santa Sabina, Roco Pachukote yu'un La Maldita Vecindad. Musikero ti ja' ta xchi'inik li buy xbatik ta smuk'ultasik li ta slumal jsapatistae.

Ep sk'oplaltak, yech'o mu'yuk xa ta xkale, ja' no'ox ta xkal ti nat li xanbal k'ucha'al li k'ot ta tsobbail ta Guadalajara, va'i un ja' me tey slikeb ika'i jba ti li vile, ijk'upin li k'usi ta ono'ox jk'an ta jpase: jun *rolero*, ti ta jtij jvob xchi'uk ta xi k'evujine, ti ta xkal ti k'usi ta jk'an ta xkale ta xkak'be sts'akiel ta son ta vob. Li ta tsobbaile ep ik'otik jtij vobetik ti likemik tal ta yantik lumetike, ja' to me tey ikil ta sba jlik vun ja' peryodiko tey lok'emon jchi'noj yan keremotik xchi'uk tsebetik ti sk'an k'usi ta spasik uke; ja' slikeb tey li yak'beikon k'evujinkon; ja' me yech slikeb li k'opoj noxtok ta laryo ikal k'u x-elan ta jtij li jvobe. K'alal yech chaktaje, tey ilik kojtikin li Guillermo Maciel jun jvabajom likem talel ta Mejiko ti lek iya'i k'ucha'al muk'ta jchanubtasvaneje, xchi'uk li xchanubtas ta ach' *rolero*; xchi'uk ta to jna' li Juan Pablo Villa xchi'uk jun mu xa jnabe k'usi sbie, ja' no'ox ti ijcha'tato ta ilel ta ts'akale, k'alal ech' xa ox jayib jabil une, ta jun komon tij vob ta smuk'ta lumal Vasco.

Ja' me yech ijtambe ti k'evujinel une, ijk'an jutuk jtojol ta Café Museo Café ja' to'ox tey stsobobailik li buch'utik stik'oj sbaik ta EZLN. Tey iyak'ik ta ilel li jpok vun k'ucha'al li José Saramago o tey bak'intik k'ucha'al li Ofelia Medina, yech un tey skotol ti buch'utik p'ijil krixchano stamoj sbaik ti vo'nee. Ja' me tey ikojtikin noxtok epal krixchanoetik ti tey stik'oj sbaik ta komon tambail ta k'ope bats'i sabilon ti chbat jtij jvob k'alal oy k'usi ta sk'an ta svinajesbeik sk'oplale o mi oy k'usi tsobbail ta xalik ti mu sk'anik

li chtal epal solteroetike. Ja' tey ikojtikin li Memo Briceño tey ta stij svob ta chuklebal ja' sbi Cerro Hueco, ja' k'alal ichuke li Checo Valdez xchi'uk ti buch'utik iskolta sbaik smeltsanel li lek ojtikinbil *Mural de Taniperlas*. Stijbe vob yu'un jchukeletik buch'utik stamoj sbaik ta k'ope, taje ja' jtos ti mu'yuk bu ta xkikta ta spasel uke, ta k'ucha'al chkale tey to'ox ta chuklebal ta Cerro Hueco lavie tey xa ta El Amate.

Jna'oj to ya'el ti ikil li slusaltak li patryaetik yu'un jteklum tey xjoyet ta xokon li Plaza de la Paz² tey ox ta xi k'evujin skoj jun sk'inak bik'it tsobbail yu'un jsapatista. Ta ik'lumantik k'ak'al chaktaje, li mayoletik yu'un jteklum stakoj ech'el li Mariano Díaz, li spojbetikotik ech'el li te'etik stek'obale, iyich' ech'el ta chuklebal, xko'olaj xa xcha'leik k'ucha'al ja' sa'oj smul li te'etik meltsanbil ta tek'obale. Li Mariano ispas sba k'ucha'al slajeb totil; totil ono'ox ka'uktik un lavie, 2008, icha'kom no'oxtok yu'un li jkaxlanetik nakalik ta Jobele. Li Mariano ja' ba'ye isabe sbi k'ucha'al li jvula'aetik chtalik ta namal balamile "jvula'al jpas k'opetik", "ti mu'yuk bu chak'ik komel tak'ine", xi. Ja' noxtok isabe sbi jun krixchano mu'yuk lek li ta Jobele ja' yech chalbeik sbiin li jmeme'tik Ofelia Medina, ti ja' chich' to'ox tal koltael yu'un ti jchi'iltaktik ta parajeletike. Ti k'alal yech iyich' albel, lek xkaltike isnutsik sutel, jna'oj to ti ikil iyok'i ta sba li Ofelia tey ta ve'ebal Madre Tierra.

Melel ka'uktik un, mu'yuk lek mi jyules ta joltike, toj vokol, ep ti ilbajinele xchi'uk ti lo'loel ta chopol ts'i'leletike o mi lek xkaltike ja' k'ucha'al ta chonob poxetike ta skuy xa sbaik yilel ta jsapatistaetik. Li buy yech ta spasike ja' li Madre Tierra yu'un tey to'ox ta stsob sbaik ta stijel vob, ta xcha'yules ta sjolik k'usi xi ta skuyik ta stsob sbaik ta skoltael ti EZLN. Li krixchano taje ja' no'ox chkiltik ti k'u x-elanike, chak' o xi'el xchi'uk ta sibtasik li buch'utik lekil krixchano tey nakajtik ta jun lekil vula'ambil lum yu'un jkaxlanetike. Jnaklejetik ti mu'yuk bu syules ta sjolik k'ucha'al li Subcomandante Marcos ta ts'akal ta xtal o yu'un sk'elel, svula'anel li slumal skoj li stamoj sba li jsapatistae.

Ja' yech ikil ti k'alal li ch'itale, ti mu xch'ay xka'ie, va'i un ja' tey ikojtikin o ep krixchano un, nakatik oy ta yo'ontonik k'usi ach' chk'ot ta pasel, sabel smeloltak xchi'uk sk'an chjel li stalelike. Oy jayvo'ik lavie lek jk'oponik

k'ucha'al li: Margaret Leonard, Lola Cubells, Sergio Borja, Pedro Wood xchi'uk yajnil Bella, jkumpare Juan Luis Negrete, Litxa Gómez, Mayra Ibarra, xchi'uk yantik krixchanoetik ti buch'utik tsots yabtelike ti tey ko'ol ech' ku'untikotik li k'ak'ale, li ak'ubale, oy bak'intik ep k'usi ika'ibe smelol li ch'iele, ti li' jnak'oj ta ko'ontone.

Li smuil slekil li k'alal ta jk'an k'usi ta xkaltike ta xi k'atajotik, ta ts'akal un ja' k'ucha'al li vaj xchi'uk li ats'am ta jlajestik jujun k'ak'ale, mu xa xi kuxiotik mi ch'abale, mu stak bu xi batik mi ch'abale. Oy jlom une ik'atajik xa o ta sa' k'op, mu xa stsak sba li k'ope yech'o ti oy chuklebal ti ep ja' to tey chk'ot ta tuk'ibele, ja' tey snail chanubtasel ta milvanej ti mu stak' xi lok'otike. Li jtos noxtok une, la'uk makluk ketik, jch'untik no'ox mantal ja' k'ucha'al ta xalike "k'elo, a'yo xchi'uk ch'anch'an". Chkal vo'one mu spas ku'un li k'usi ikal ta slajebe ja' nan tey toyol o chk'ot ta tojel ku'un ta ts'akal, aaa, xchi'uk noxtok li IETU, IVA xchi'uk ISR tsobol xa.

Svakibal muk'ul xanbal: Sna jtotik k'ak'al xchi'uk jme'tik u

Ta sjunlejtik sjabilal 2000, iya'iik ti oy xa jtsoboj jbatikotik li Instituto Nacional Indigenista (lavie ja' xa CDI) li j-abteletik ta laryo ta Las Margaritas, li yik'otikotik ta xch'amel jvobtikotik. Li buch'u itakvan ta ik'ele ja' li Carlos Romo, ja' to'ox jnitvanej ta batel teyo'e, ja' me tey slikeb ijch'am jvobtikotik xchi'uk li Germán, Enrike xchi'uk vo'on, kuybil jun k'evuj ja' sbi: *K'uxa pas Maruch*, mu'yuk bu iyul ta jol mi ista ta ilel li Eduardo Leaman, jnitvanej ta abtel ta sjunlej Mejiko yu'un *radio* yu'un li INle. Eduardo xchi'uk yantik chuvaj keremotik, k'ucha'al li Julio Herrera (xchanojbe smelol li vobetike) xchi'uk li ijinyero Julio Delgado, istsob sk'opik ta spasel jun sk'injal *rock* yu'un bats'i jnaklometik, ja' to me tey ikojtikintikotik li jchi'iltikotik ta stijel vob xchi'uk lek jk'opontikotik k'ucha'al jvabajom ta *rock* Hamac Cassim, likemik talel ta muk'ul lum konkaak o mi seri ta Sonora.

Germán mu'yuk bu ibat li ta k'ine, mu'yuk xokob ech'el xchi'uk noxtok mu x-ak'van ech'el li sme'e, mu sk'an li jvabajom ta xbat li skereme. Va'i un vo'on xa ijsa' buch'u xbat jchi'intikotik xchi'uk li Enrike yu'un ja' jchop sbi Sak

Tzevul. Mu'yuk bu yulem ta jol chi bat jtijtikotik ta Sots'leb, xi'emontikotik to'ox mi xbat k'evujintikotik ta tsotsil, yech'o ijsa' jchi'iltikotik ta yan o ti buch'u xk'ot ta yo'onton uk une. Li buch'u ba'ye iyul ta joltikotike ja' li Juan Ramírez xchi'uk Otto Anzures yu'un oy xa ono'ox jvaychinoj jset' chaktaje. Ikil ta jvayich tey ta sbelel Sots'leb, teyik ta Ichinton, tey ts'akiemik slapojbeik sk'u' jsots'leb, yolel yilel nupunel k'ucha'al spasik vo'onee.

Li Juan xchi'uk li Otto, jtij k'ox vob xchi'uk lek xuch'ik noxtok, likemik talel ta Tuxta. Tey ikojtikinik k'alal teyon to'ox ta xchanobil tij vob ta Tuxtae. Ikkik' eche'el noxtok li Fermín Orlando, jtij kitara, lek ono'ox xa'i stij vob ta chonob pox ta Jobel. Vo'one mu'yuk' bu iyul ta jol k'usi ta xk'ot o ta pasel ta ts'akal ti k'usi ay jpastikotike, ja' to ikiltikotik une, oy k'usi ijtatikotik un, mi ja'uk jun ti jchi'iltake mu'yuk bu yulem ta sjol.

Tsobol li batotikotik ta jun muk'ta tsobojel yu'un *rock* bats'i jnaklometik, ja' to me tey ilok' ta jun *disco* un ja' sbi *Jtaletik chk'ataj ta Rock*. Li diskoe ibat to jun jabil k'ucha'al ikak'tikotik o ta vinajesele, tey to li skoltaitikotik li jchi'iltikotik likemik tal ta seri ta Sonora, ñhañhu ta Hidalgo xchi'uk purepecha ta Michoacán. Jkotoltikotik xchi'uk ti juju chop li k'evujintikotik ta jbats'i k'optikotik, li k'uxi ibate, mu'yuk nopbil, ja' to me tey iyich' tambel lek ti abtel yu'un Sak Tzevul; ja' xa me tey iyul ta jol ti stak' xa buy xbat jtij, ta melel ikich' ta muk', ko'ol k'ucha'al tsots jva'anoj jba k'ucha'al jvabajom ta jlumal.

Ta ts'akal un ijch'amtikotik ta jun disko jun slikeb vob, k'evujintabil ta bats'i k'op ja' sbi *K'evujel ta Jteklum*, li sbiine ja' tey iyul ta jol k'ucha'al li jlok'tavanej jun jsots'leb Pedro Daniel López López ti iyak' ta yo'onton spasel lok'tavanej yu'un bats'i jvabajometik ta Sots'leb. Li disko taje, ja' tey ik'ot o ta yo'onton ta xchanel stijel li bats'i vobe, manchuk mi tey nopol o mi ta nom, mu jna'tik, yech iyul tal ta sjol xchi'uk ja' to tey ixchanik li buch'utik istik' sbaik ta abtel yu'un Sak Tzevul.

K'alal iyabeik xa ox slekilal a ti tij vobe, ep buch'utik iyalik ti leke, mu toj aniluk ta jtsakbetik smelol, yan to k'elej cha'i li buch'u li' nakal ta Jobele, yu'un yantik xa ta stam sbaik, ta xkap sjolik, ta xkol k'ucha'al k'ok'. K'alal yech to'ox taje li Sak Tzevul oy xa ono'ox ep buch'utik ta sk'upin

xchi'uk oy yantik ti bak'intik to ta xa'ie, chkal vo'one, ja' nan ti vo'ontikotik ijlikestikotik li jchop xchapel sk'evujintael ta sbats'i k'op jlumaltike.

Va'i chaktaj une ja' me yech ijtambe abtel yu'un sk'eel li jtaletik xchi'uk ijtabetikotik spasel k'inetik ta jujun muk'tik kaxlan lum, li k'usi ta jk'antikotike ja' ti k'uxi xu' ti ak'o k'otuk ta yo'ontonik li jchi'iltaktik ti ak'o stam sbaik ta yalel ta vob. Li jvobtikotike ja' jtos k'usi xi xu' xkak'tikotik ta a'yel ti k'usitik oy ta ko'ontontikotik ta jk'an chkaltikotike, ja' xtun o yo' ti xjel o ech'el jutuk ti ilbajinel ta xich' tael ta kaxlan lum li' ta Jobele. Li k'usi xi ta jcha'letikotike ja' ta xich' ta a'yiel ti k'usitik snopoj ti bats'i jnaklome, lek nopbil ta jolol yo' ti xa'ibe o smelol skotol ti jchi'iltaktike, ak'o yilik o ti oy slekilale, ak'o sk'upinik k'ucha'al stak' jk'upintik li yantik stalelik li ta yantik jteklum oy ta sba balamile.

Ta sjabilal 2001, jchi'iltaktik seris li stakotikotik ta ik'el ta slumalik tey ta Punta Chueca, Sonora. Ti kaloj vo'one lek xi batik jxantik li balamile, jtij jvobtik ta soraltik o mi buyuk no'ox, ja' yech ikalbeik li yantike. Enrike, Otto xchi'uk Fermín ixch'unik. K'alal yech chaktaje ijta ta sa'el jkot karo *vagoneta* Ford Fairmont mol xa, ikak'betikotik sbi *K'uk'umal chon*. Li jchi'iltake mu sk'an sts'otik li karoe, sk'an ti buch'u lek tsots yo'onton ta sts'otel sjunul li bee. Ja' xa no'ox jun jchi'iltikotik ti lek jk'opontikotike, ja' li *antropólogo* Carlos Hernández, yixtol bi "El Chombo", ja' ists'ot li jkaroe. Ja' isk'el k'u snatil ti xanbal iyu'e, mu'yuk bu iyul ta joltikotik mi chk'ot ta pasel k'ucha'al kux o'onton, taje mu xch'ay ta joltikotik lavie ta jcholtik smelol ava'i:

K'alal ch'abal to'ox bu ta jtatikotik koltael ti bu chi batotikotik ta xanbale, ta to'ox jk'antikotik tak'in ta jpechtikotik kaltera yo' xak'ik o jset'uk tak'ine. K'ajomal no'ox oy kunen k'ox bosinatikotik, jset' jts'uj ti k'usi ta jtijtikotik. Li k'alal ta slikeb to'ox jtamtikotike, tey iyu' ta xanavebal yu'un eklixya ta Jobel, k'ajomal nan mi ijtitikotik 40 *minutos* ja' o xa li yajval jun chonob libro ja' sbi La Pared istak ech'el jmayolaltikotik. Ti mayoletike lek ismala ilaj jtij ti jvobtikotike, jukoje k'ajomal no'ox ta xjalij lajuneb *minuto*, li yalbotikotik un: "Lek la vobike, ta jk'upintikotik, li me'el *gringa* li

yajval chonobil vune li stakotikotik tal ti iktaik ta stijel la vobike, yech'o tal kaltikotik ava'aik un, yu'un ja' yech kabtelitikotik uk un". Ja' yech tey ijtukitikotik ti k'utik x-elan jtsakanojtikotike, li batotikotik. Va'i chaktaj une ti k'u x-elan ta jsa' ech'el jbetik k'usi ta jk'an ta jpastik li ta kosilaltik Chiapae, toj vokol.

K'alal ilaj chaktaje jutuk xa'ox muk' xpaj jun xanbal ku'untikotik, yu'un li kits'in Palase, lavie ja' xa jchi'iltikotik ta tij vob yu'un Sak Tzevul, ispas palta, jutuk xa muk' xcham. Vo'one mu xu' xkikta ika'i ja' ti ipe, va'i un li kits'in une tey puch'ul ta tem li yalbe ti mu la ya'uk xi paj li ta xanbale. Yu'un li batotikotik ono'ox, toj chopol ika'i, mu'yuk bu jun ko'onton li bat ja' ti ipe...

Tey xa ta Tuxta ijtitikotik ti jvobtikotik ta snail xchanobil vob yu'un UNICACH ja' li skolta ta stijel li Juan ti tey ta skolta ta abtel xchi'uk li Cipactli, ja' jun jchi'il ti sna' stijel ti vob uke, tey ta xchan stijel. Ta ts'akal un ijtitikotik ta Parque de la Marimba ijtatikotik \$ 500 pexu jujun ijtitikotik ech'el ta jvorxatikotik, li batotikotik k'alal Juchitán, Oajaka; ta slumal buy likem tael ti jme'e. Li ta Juchitán tey jun jchi'il Jorge xchi'uk ti yantik jchi'iltak jsapoteca tey li skoltaotikotik. Ep ti k'usitik ika'ibe smelol k'u x-elan skuxlej xchi'uk k'u x-elan skuxlej xchi'iltak ti jme'e. Ja'tik o me yech tey stsoboj sbaik j-abteletik ta balamil xchannel k'usitik tey ta Istmo yu'un Tehuantepek (COCEI). Nakatik spasik mantal li jsapoteko xchi'uk yantik stalelik noxtok ti ja' yech yu'un stukik ti tey li yak'botikotik bu xi komotikotik xchi'uk li yajval kaviltoe li yak'botikotik ta ch'om jkot karo yo' ti xi batotikotik o ta jujun jteklume. Ep li skoltaotikotik ja' ti lek cha'ik k'ucha'al stamoj sbaik li EZLN, meel ja' to tey li yalbotikotik ti oy jchop jsapatista istamik likel xanbal ta Chiapa k'alal to Mejiko, ta sa'ik mi oy ich'el ta muk' yu'un ti jyu'ele, ja' ti ta xa ox x-och ta syu'elal li Vicente Fox. Mu'yuk to'ox bu ika'itikotik ti k'alal la yolel xanbal ku'untikotike, li jsapatistaetike yolel xa ta stij svobik ta jamalaltik, jun k'ak'al jelel k'ucha'al vo'ontikotik uke.

Jun ak'ubal tey ijtij jvobtikotik ta Salina Cruz, tey ta jp'ej xokol na ta yelav xanaveb *tren*. Tey ijtijtikotik xchi'uk jun jpas tak'in, li jtojltikotik iyak'el ja chib *litro* meskal. K'alal ilaj jtijtikotike, bats'i jun yo'onton ikomik, ti k'alal li yak'botikotik li meskale chopol ya'el ika'i ti ikiktaike ja' ti bats'i lek ibat ti k'usi ijpastikotike, xko'olaj k'ucha'al ta xtojvanik ta jlumale. Te li chotiotikotik ta lumtik, ijset jbatikotik, li stukike slapoj yik'al k'u'ik, li buch'u jnitvanej yu'unik iyalanbe k'u x-elan xojtkin sbaik ta yixtol biike: june "Soda", june "Montana", june "Heavy Metal", xchi'uk yantik. K'ucha'al ya'el vo'on jnitvanejon uk une, yo'tik ko'ol xbat ti k'usi chich' pasel une ikananbe yixtol bitak ti jchi'iltak uke: "Bimbo" (Enrike), "Chombo" (Carlos), "Fumin" (Fermín), "Yutu" (Otto) li vo'one ja' "Cósmico". Kolavalik xiik un, laje libatotikotik ta Vatulko.

Li ta Vatulkoe mu'yuk bu iyak' jtijtikotik li jvobtikotike, mi jot mi ja'uk ta jot, mu'yuk xchi'uk noxtok li k'usi jmantike toj toyolik stojol. Laje libatotikotik ta Zipolite ja' jun atinajebal, t'anal atinel, tey ijtijtikotik yo' ti jtoj o jset'uk li jve'eltikotik jujun k'ak'ale xchi'uk ijkolta jbatikotik ta stup'el kolek k'ok' ti jutuk xa mu laj k'ak'uk skotol li xanil naetik ta ti' nabe. Solel li jatavotikotik ti k'alal chi lajotikotik xa ox uke. K'alal sk'an xa ox o'lol ora sk'an xi k'ototikotik ta Oajaka tey ijatitotik palta, jutuk xa mu tey li chamotikotik jkotoltikotik, ka'jom xa no'ox ikil ti xi'el k'uxi avan li Ottoti. Ta ak'ubaltik x-avet: "Ohh nooooo...!", ta ts'akale ikil ti naka xi'emotikotik ta sba karo ti buy ibalch'uje ta ts'akal un ta komon xa ta jtoytkotik. Xch'ayet to ko'onton ik'ot k'ucha'al li Carlos mu'yuk k'usi tsots ijpastikotike. Yu'un nan lek ibat xkaltik, tey ono'ox li xi'ela'a ja' no'ox ti k'usie ijtuk'ibtastikotik xchibal srinal li karoe, ivok' jun nen, ixup'k'ij jun sti'il. Bal to nan tey no'ox nopol oy xa nan vo'lajunebuk *minuto* yiloj ti buy ijpastikotik ti paltae oy tey jun jmeltsanej karo, ja' tey ikak'tikotik ta tuk'ibtasel ti rine, yo' ti jtamtikotik ti xanbal noxtok une.

K'alal li k'ototikotik ta kaxlan lum Oajaka ijtij jvobtikotik ta stsatsal no'ox ko'ontontikotik ta jun jamaltik tey ta kuxob o'ontonal ta k'elob osil yu'un Santo Domingo. Ja' to me tey ik'ot jun jk'elvanej yu'un yajval kavilto, ay yal ti mu la stak' li k'usi ta jpastikotike, ti tey to la chbat jlok'estikotik tal li jvobtikotik ta snail li mayoletike. Ep buch'utik tey iskux yo'ontonik ta sk'elik ijtij ti jvobtikotike, tey ich'ay yo'ontonik, chopol iya'ik ti k'usi chal ti jun jk'elvaneje. Ja' o me tey jun peryodista slok'es jujun k'ak'al, iyalbe ti mi ja' yech ta spas li yajval kaviltoe ta slok'es ta peryodiko, ta xal ti yu'un yolel ta xilbajin ti buch'utik keremotik jtij vobetike, chak' ta k'exlal ti yajval kaviltoe. Taj jk'elvanej une solel tuk' isk'ej sba lok'el, mu bu ismala nutsel lok'el yu'un ti skrontae. Jun xa ox k'ak'al jlok'eltikotik tal ta Oajaka, tey ko'ol ixanavik ta soraltik xchi'uk li jchi'iltaktik jsapatistaetik ech' nan jayibuk jabil un, ja' xa me ilik li Asamblea Popular yu'un slumal Oajaka (APPO) och ta sk'obik. Ta ts'akal un li batotikotik ta kaxlan lumetik Xalapa xchi'uk Veracruz tey noxtok ik'otik li jsapatista. Li ta jyules ta jol ya'el mu'yuk no'ox ti k'usi mu'yuk bu chapal li k'usi ta jpastik ta sba balamile. Va'i un ti jliktikotik ta xanbale oy xa ox jutuk mu junuk u ti ijts'iktikotik: vi'nal, sik, kolel xa li kolotikotik ta kolek k'ok', ta balch'ujel ta karo xchi'uk ti jk'elvanej yu'un yajval kaviltoe. Mu xa no'ox k'usi xko'olaj o ya'el ti k'utik ech'eme, ja' xa no'ox k'ucha'al... yantaetik ti tey ijelulantikotik jujulikel skoj ti ep yikatse. Jna'oj to ti tey ech' kich'tikotik kasolina ta sts'eel Puebla ti ch'abal xa ox jtak'intikotike, li k'usi xa no'ox ilok' stojol ku'untikotike ja' xa no'ox jset' kexu xchi'uk jun xchi'uk jxut jujun ti vaj ijatitotike. Ja' yech tey li talotikotik ta kalxan lum Tenochtitlán.

K'ucha'al li yilotikotik jayvo' "jk'elvanej ta beetik" ti tey isnap'an sbaik ta jpatikotike, ja' ti iyilik ti lajem li sti'il li karoe, pak'bentik ta sinta xchi'uk yich'oj splaka yu'un Chiapa, li k'ototikotik ta Calzada Ignacio Zaragoza ti tey li smalaotikotik "El Rama", jbonolajel

ja' sk'ubanojotikotik li ch'ulelal Alejandro Rinconcillo. "El Rama" xchi'uk Fany, Efraín xchi'uk Carmen xchanubtasojotikotik k'uxi stak' xi komon abtejotik. K'alal yech chaktaj une, ja' to me tey ikil ti Sak Tzevul ja' no'ox jchop jtij vobetik ta rock ta tsotsil, ja' jchop j-abteletik yu'un jtalel jkuxlejaltik.

"El Rama" li yik'otikotik ech'el ta muk'ta kaxlan lum Neza ja' tey snail jun k'ucha'al DICONSA ja' xa jun Snail yich'obil ta muk' Kuxlejal yu'un stukik ja' sbi José Martí. Mu'yuk bu yulem ta joltikotik mi tey chi komotikotik junuk u li ta kaxlan lume. Tey li abtejotikotik taj ta Snail yich'obil ta muk' talel Kuxlejale, tey ijtij jvobtikotik, ja' to tey ikojtikintikotik ti oy ep buch'utik ch-abtejik yu'un jtalel jkuxlejaltik ti ch-abtej stukik tey ta Mejiko. Ja' tey ikojtikin li "Iti" jnitvanej yu'un tey ta baryo, jun vinik ti jelem xa yilel li skuxleje, lek xyamet no'ox chk'opoj, ja' tey li xchanubtas ta sk'elel li nichimal k'op yu'un li k'oxetik lok'emik o ta soraltike. Tey ya'el ijam tal jset'uk ti jsate, mu xko'olaj ya'el k'ucha'al ep makalotike, oy ep bu ta xalik ti k'usi sk'an yo'onton chalik uke, ja' no'ox ti mu jamaluk ta xalike.

K'alal yech chaktaje oy ono'ox ep krixchanoetik ti sa'ik smelol k'usi x-elan stak' xalik ti k'usi oy makal ta yo'ontonike. Ma'uk unen ch'amaliletik ta sk'atajes sba o mi ta sko'oltas sba k'ucha'al buch'utik lek xk'evujinike, o mi ta stoy sba ta stojol ti stote, chkal vo'one ti k'u yepalik ya'ele mu xojtikin sba skotolik. Va'i un ja' jchop jnaklej ti jelem skuxlejale, ti oy k'usi ta sk'an ta xal li' ta sba balamile. Sk'an chal, ja' k'ucha'al, ta jik'ik semento ti ja' xa no'ox stak' k'ucha'al vo'otik "jelemotik" yech xa komem ku'untik ta jmil jbatike. Chak' yilel yatel ko'ontontik yu'un, bak'intike chkap o joltik k'ucha'al li krixchanoetik ta sjunlej balamile. Ep xa k'usitik yochelotik ta sokel, ta jch'aytik k'ucha'al chalik li muk'tik buch'utik oy stak'inike, chalik ti mu'yuk xa stue, mu'yuk k'usi bal o. Mu xka'itik un ja' k'ucha'al li lekotik no'ox ya'ele, ja' k'ucha'al

li chak'ik ta ilel ta televisyone, tey xa tik'ilotik ta ch'ayob k'a'ep ta sjunlej li balamile.

Ti k'alal teyotikotik ta muk'ta kaxlan lum ta Neza, k'alal ech' ti chib u ti tey tsobol li ve'otikotik, li vayotikotik xchi'uk ijtitikotik ti jvobtikotik xchi'uk li jchi'iltaktik ta Snail yich'obil ta muk' Kuxlejal yu'un stukik ja' sbi José Martí, ilaj yich' pasel li smuk'ta lok'ol mol Emiliano Zapata, ti tey bat ka'tikotik ta parke ta Mejiko, ja' xa me tey itsuts ti xanbal yu'un jsapatista. Ti smuk'ul lok'ol taje ta yok'omal tey ivinaj ta jun peryodiko ta xanav ta sjunlej balamil La Jornada tey jlok'oltikotik uk, ja' no'ox ti mu xvinaj leke, ja' ta skoj ti epotikotike. Tey xvinaj slok'oltak ti jayvo' buch'utik sva'anoj sbaik ta jujun jlumaltik ta skotol Mejiko tey tsobol xchi'uk li jnitvanej yu'un jsapatista tey ta yelav li Palacio Nacional, ja' me tey sk'elobil ti xanbal iyak' sjam smelol ti mu xch'ay ta jole. Ja' to me tey ijchan o tal un, ikojtikin k'u x-elan li tsobbail yu'un jpojobaltike, yip stukik ti tey likem talel ta skoj ti sa'el ti jlekilaltik ta sjunlej li yosilal Mejiko.

K'alal jutuk xa sk'an xi sutotikotik ech'el ta Chiapae, ay jvula'antikotik li muk'ta sna antivo yu'un k'ak'al xchi'uk jme'tik u ti tey ta Teotivakan ma'uk li bat k'ucha'al slabanel, mo'oj, li bat kojtikin k'ucha'al ti buy likemotik tale. Ti chkalbetik koliyal ti xch'ulelik ti antivo mejikanoetik ti tey to chi yik'otik ech'ele. Ja' tey ika'ibe smelol ti stak' tijel li xch'ulel li balamile xchi'uk li jchi'iltik buch'u jk'anojtik ti tey ko'olotik xchi'uke. K'u x-elan ik'ot ta ko'ontone ja' me tey tsatsub o ko'onton li' ta sba balamil ti xu' xkak'be yipal yo' xu' xi pas o ta bats'i vinike.

Svukubal muk'ul xanbal: Sna nen

K'alal li sut tal li' ta Chiapae, tey ta Jobel xkaltike, ikat ko'onton jutuk ja' ti krixchanoetik ijchi'inik ta abtele iyak'beik yipal skoj li tsobol abtel yu'un

Sak Tzevul; ti ja' to tey tsakalon k'alal tanae. Oy to k'usi k'ux jnak'oj ta ko'onton, ti vo'ne xa k'usi tey jnak'oje ti ja' toj chopol chka'ie: ti lok'emom to'ox ta jlumale, ti k'u yu'un ti mu xi sut tale, ti mu stak' jun ko'onton buyuk no'ox jtij ti jvobe, ti mu'yuk beinel ku'un xchanel leke, ti oy jlom jkaxlan ta xk'evujin ta tsotsil xchi'uk jayvo' tsotsil xk'opoj ta sk'an ta xk'evujin k'ucha'al jkaxlan. Ti x-elan taje ja' tsots ika'i xchi'uk no'oxtok ja' li k'ucha'al li ch'i tale yu'un ono'ox kak'ojbe yipal li abtel k'usi ta jk'ane. Ti jun buch'u ta sk'an k'usi ta spase, mu to sna' lek k'uxi ta xanav ech'el ti yabtele, ja' no'ox oy ta yo'onton ti po'ot xa sta li sbe bu chbate. Chkal vo'one ijali jayibuk u ti k'u x-elan mu xich' tabel smelole, toj vokol ja' no'ox ti tsots stue. K'alal yech tey ijch'iebin oe chul to o ta jol li *K'usi x-elan lijel talele* ta Franz Kafka. Li Jobele ja' to'ox ti vo'ne sna ta Comala li Pedro Páramo, ti buy to'ox bats'i lek cha'i chanave, k'ucha'al junuk ch'ulelal ti mu to xbate, ti sk'an to li' chkome, vo'on uke ja' yech ech'emom.

Ti k'usitik x-elan chopolik ech'em ku'une mu to bu kiloj stsutseb, oy yech ep jchi'iltak ti stsoboj sbaik ta abtel ta skoj ti ta jk'antik slekial ti jlumaltike, taje ma'uk no'ox yu'un oy jun yo'onton li jvabajometik uke li buch'utik k'usi ta syulesan ta sjolike. Oy k'usi jtos k'usi ik'ot ta pasel, chul to ta jol ja' k'ucha'al li j-abteletik yu'un li Komon jvolvane yu'un Jkuxlejaltik (Consejo de Cultura) ta estaro, ixchap sk'opik spasel jun k'in tey ta jun na ta sts'eel bik'it nab tey ta Chapultepek tey ta xak'ik ta ilel k'u x-elan li Chiapa. Chul to ta jol ti toj chopol ta ilel k'usi x-elan ixcha'leik li jvabajometik likemik ta bats'i jnaklome, ti xko'olaj xcha'le k'ucha'al oy k'usi ta xich' chonel xcha'leik, ko'ol k'ucha'al tik'il ta jun koxtal ta xich' chonel. Ja' me tey li stenik o lok'el oxib jabil ja' la skoj ti ikal a'yuk ti k'usi chopol ikil une. K'alal yech chaktaje, tey li p'ijub o jutuk k'ucha'al jvabajomon ti bats'i jnaklomone. Lavi k'alal tanae mu'yuk to bu chk'ot ta ko'onton k'ucha'al ep jtunel j-abtel yu'un jlumaltik ti xchanojik xa lek vun, ep xa k'usitik

xchanojik ta muk'tikil chanob vUNETIK ta yantik muk'tik kaxlan lumetik ti mu sna'ik jset'uk xk'opojik ta jtosuk li bats'i k'op yu'un li jlumaltik yo' ti xa'ibe smelol k'usi ta sk'an ti xchi'iltake.

Chi yalbeik li k'ucha'al ta jtij li jvobe yu'un la oy to k'usi sk'an, na'tik mi ja'van ti yech li jch'iele, chkal vo'one oy to yan krixchanoetik ti oy k'usi makal ta yo'ontonike, mu'yuk bu staojbeik smelol k'uxi ta xal a'yuk ti k'usi chopol chile, mi ja'uk xvinaj sk'oplal. Ja' yech vo'on une ta jak' k'usi spas li buch'utik lek staoj yabtelike, ma'uk ti chkal ti mu jch'un li k'usi spase, mo'oj jna'oj ti k'usi yabtel spasike. Jna'oj no'oxtok k'ucha'al li vo'ontikotik jtij vobotikotik, oy k'usi chul ta joltikotik, ja' jk'elojtit li cha'tos li ch'iele, yu'un ono'ox tsots sk'an chkak'betik yipal ti k'ucha'al xkak' jbatik o ta tunesel ta jlumaltike, lekuk abtejkotik, ti mu ya'uk ja'uk xa ta jbalintik tajmeke.

... Vo'on jkot muton, ti sk'an chvil ti ta to xt'ix, ta xmak ti buy makalaltik nenetike. Xch'ayet ech'el ti k'ucha'al ti tey xvinaj ta bats'i ts'ib, tey ta sk'elobil. Li k'usi jelanajtik kuxulotik xchi'uk ti k'usi ta jvaychintatik, ja' ta xk'ataj k'ucha'al k'usi chopol ti xu' yu'un ta slomesel ta yip ti k'usi ta xmakvane ti k'alal ta vo'on li sibtasone. Jatav lok'el ti tey makal ta nen jp'ej na, toj vokol, ja' no'ox ti sk'an xal ti yu'un ech' xa ku'un jkoj ti ch'iel une, jkoj ch'iel ti mu'yuk to lek smelole, ti oy tsots xi'elale. Ja' tey slajeb jnain ti ik'al ch'en ta jvayiche, k'alal xch'iyan xch'ulel li ik'al osil ta stsitsvane...

Ta xkalbe koliyal ti jchi'iltak buch'u ech'emik ta abtel k'ucha'al istambe li ba'ye Sak Tzevul ti ay xchi'non li ta xanbale, ikil ti toj vokol iya'iik ta xchi'nelon ja' ti tol yatel yo'onton, och o xchamel ti kuxlejale. Lavie oy

buch'u li yalbe lekil p'ijil k'op ti yu'un la: "Ti k'uxi xvok' sbek' li k'usi ta jts'untike, ba'ye ta xtakij". Ja' yech ilaj ti ba'ye Sak Tzevul, ja' yech xkojtkintik o, ja' yech tey ik'ot ta ko'onton yiktael ti abtel ti k'ajomal to'ox yech li kuxi o, mu to'ox ta jna' mi ta ts'akal ta xcha' kux ti sbek' bu ta xvok' tale.

Sutel ta bats'i ach' ch'iel

"Batik xa ta sna k'ak'al".
Sk'evuj Sak Tzevul.

Ti k'uxi ech' ti jinil vuk'ul sa'el kolel xchi'uk toj ech' no'ox k'uxi ijel, iyil o jch'u'el ti k'u x-elan ech' ku'un ti ilbajinele, li cha' sut tal k'ucha'al ach' li' ta sba balamile. Li cha' kuxi ta jtanil jtuk k'ucha'al jkot mut, lek xkuxet xchi'uk k'ox ti tey ta yo'lolil jteklume, tey ta o'lol muk'tik te'tik yu'un Lakandona, kapal ta tok xchi'uk ti k'usi ta sk'an ta xjele tey ta xyal tal ta yok vits jujun sob. Mi ja' van tey likem tal ti jk'evuje o mi yantik xa mutetik li yik'ik ech'el ta vilel ta sa'el ti k'usitik lek ta xbak' yu'un ti ik'e. Lavie ta to xul ta jol, ko'ol k'ucha'al jvayichtik, ta to jta ya'el li k'inubal ta xk'ot ta jbek'tale, ja' xa tey ta xka'i o ti kuxulone. Chib jabil jtuk ti iko'ontonta ta skuyel epal k'evujetik, ta me'el li k'ucha'al chkale vokol xa ijta no'oxtok k'ucha'al jcha' ta kav ti ta jtij jvob ta toyol luchulone.

K'alal yech chaktaje, ta jmut's' li jsate ta jyules ech'el ta jol li k'usi ta xkale. Ja' k'ucha'al sts'otel ech'el jkotuk avyon, xko'olaj k'ucha'al ti anima jmut'ka tot ismeltsan jkot avyone, lavie vo'on xa ti k'usi kal une. Ep k'usitik ijta ta ilel ti k'alal tey xi vilet ta snopele: jkoj yech ta jun k'in ijti jvob tey ta jamaltik tey ta Larzac, Francia, yo' buy istsob sbaik jutuk mu 300,000 xch'uleltak ti buch'utik stamoj sbaik ta sa'el lekil kuxlejal ta sjunul balamil ti tey cha'ibeik sk'op li Sub Marcos chk'ot ta yipal ik' ti tey to ta xk'opoj tal ta Oventik. Tey ta xal ech'el ti ta la x'aj xa li Aguascalientes xchi'uk li ach' to ipas li Caracoles ja' tey ta stij svob li Manu Chao ti ja' o tey xvinaj xk'iet ta ik' li sbantera jsapatista tey ta yosalal *galo*. Yech no'oxtok jna'oj to ti k'alal li och tey ta lka Ateneu ta Bilbao sna'obil ti k'u sjalil xa

xchamel li Emiliano Zapata, oy jun buch'u istoy sk'ob ti li yalbe: "Lek ti la tal li' toe, Damián". Jna'oj ti k'alal teyon to'ox ta Caracol ta Barcelona ja' tey ikil k'usi x-elan stso'boj sbaik li *okupa* teyon ta xokon li jchi'il *valenciano* li Sergio de Castro xchi'uk li jchi'il *catalán* Rafael Seguí. Oy k'usi ep ti jna'oj to tey ta xich' k'anel ja' sbi *Viejo Mundo* xchi'uk ep k'usitik iyich' chanel tal ja' ti jna'ojtik k'ucha'al li balamile ko'ol no'ox buyuk batan yu'un ta sk'anik li yu'un stukike.

Li ach' kelav une iya'i li k'u x-elan li t'uxiel ta vo'e, xko'olaj k'ucha'al ja' xa no'ox tey ts'ikem ku'un ti ik'al vo'e, ti ja' xa no'ox ta jk'an ya'el skoj ti ak'o ya'ik li jk'evuje, ti sjunul ko'onton ta jbats'i k'op. Li k'usi oy ta ko'ontone, yu'un buyuk no'ox ech'uk ku'un li k'ak'ale, ja' ti kolemone, xu' jmal o jch'ich'el skoj ti k'usi ta jk'ane. Ta jk'an ta jk'evujinta li jme'tik balamile, ti ja' tey yik'ojon ech'el ta jtuch' ti nab xchi'uk ti ts'aketik yu'un ti balamile o mi ta yojtikinel yantik balamil, yantik jtambailetik, yantik k'usitik ech'em ta pasel k'ucha'al li vo'one. Tey ikilbe yo'onton ti krixchanoetik k'alal tey ijti ti jvob xchi'uk ti jk'evuje, tey ika'i ti ja' no'ox xtun ku'un k'ucha'al chib chikinil cha'i ti k'usi xlok' ta ko'onton ta xkale, ti ak'o ya'i li yantik kuxul o'ontonile.

Ja' to yech k'alal tana un, kak'ojbe ko'onton ta jujun k'ak'al k'uxi xi cha'pas ta bats'i vinik, ta xi sut ta jlumal xchi'uk ta jcha'k'an li k'usitik yiktaojbon li ba'ye jtot jme'e. Ta xkalbe li keremetik ta jlumale, o mi ta yantik bats'i jnaklometik, ti mu ya'uk xi'ikuk ta vilel xchi'uk xik'ik ta vinajele ja' no'ox ti mu xch'ay ta sjol li tey yibelik li' ta sba balamile. Mu'yuk xa bu ta xkat o ko'onton ti buch'u mu xch'un li k'usi ta jk'antik k'usi chk'ot ta pasel ku'untike, ta jk'an ta jchi'in ta snopel ti buch'u sk'an snop k'usi sk'ane. Yech k'ucha'al oy albilone, li sbek' ts'unubale tey ivok' ta ik', lavi une jna'oj k'ucha'al iyal li Silvio Rodríguez "mu skotoluk ich'ay ech'el..."

Sak Tzevul ta vinajel

... Rominko xa, sk'an xa me xbat jpolitik li bee, tey xa me chkil skotol li viniketik ta jlumaltike, oy smachitak, slapoj spixolik ja' li

k'ux k'ak'ale, k'ucha'al chi muyotik ech'el ta jol vitse yantik xa ta stsin xa sba tal li lumal toke. Ja' tey ikil li jbek'tal jtakopale tey k'amajtik ta takin k'ob k'ob te' ti tey pak'ajtik ta xokon bee, ja' to tey ijkil jba lok'el k'ucha'al ikil o ti tey chi sk'elik li jbeineletike ... kiletal chon...

... Jtuk li k'ot ta sjol ti vitse, ja' tey ijta li jtote, ta xokone tey jun ants j-ilol spajoj skantela ta balamil xchi'uk tey xtilton k'alal ta x-ilolaje. Jtik' ochel jk'ob ta pukuktik lum, ti tey sts'ujlajet yalel ta sni' jk'obtak xchi'uk ja' xa no'ox tey pak'ajtik ikom jutuk ta yut jk'ob ti tey xvinaj ti oy k'usi slok'oltake, ta ach'el xchi'uk ta ch'uch'ul tak'in, li jtote li yalbe ti ja' la smoton ti balamile xchi'uk ti stak' la jpike ja' no'ox ti mu stak' xkich' ech'ele... Sak Tzevul...

Li k'u x-elan sna'obil ech'em tal ti skuxlej jlumaltike yu'un ono'ox ja' yech k'ucha'al x-ech' li k'ak'al orae, mu'yuk bu ep komem ta ts'ib, li k'usi xa no'ox stak' jk'eltik oe ja' xa no'ox stak' xkiltik ta ak'ot xchi'uk ta vob. K'u x-elan ta stsob sbaik ta spasel ti ch'ul k'in ta stoyel ti buch'u va'al yajval ti talel kuxlejale, ja' ta spasik k'ucha'al li jpas abteletike, ti yantik xa tsots ta pasele ja' ti yantik xa ta xjel ech'el ti k'usitik chk'ot ta pasele.

Sak Tzevul ja' xkak' o jba ta ojtikinel bu likemon talel, ja' jbats'i bi, ja' kik'oj ech'el k'ucha'al xbat o k'ak'al, lavi une vo'on xa ta jva'an jba. Li xch'ulel li Sak Tzevul kolek, siket no'ox, oy xi'elal, stalel stuk, ko'ol k'ucha'al jkotuk chon, ta xvil k'ucha'al jkotuk kiletal chon ta vinajel; ti bu sk'otele ja' ta xak' ta tunesel.

Li k'usi ta skolta o sba ech'ele ja' ta xak' ta ilel ti k'usitik x-elan oy sp'ijil ti jlumaltike, sk'elel ech'el k'u x-elan xjel ech'el ti jkuxlejaltik ta vo'ne tey ta jlumaltike. Ja' jun sna'obil ti mu'yuk bu ta tael ta sa'el ta jpokuk vun bu ta sk'elanike, ja' no'ox ti tey ta xkak'tik komel ta jch'ich'eltik k'ucha'al chkom ta jch'amaltik.

Li'e ja' no'ox jtos ti k'utik kiloj k'ucha'al jch'iel tale, li k'usitik ijta ta alel li' ta ts'ibe, naka ja' ti k'usi iyul ta jol ta jk'an ta xkale, xchi'uk ti k'usi x-elan kiloj uke, ti k'u yu'un ti ta jtij ta jvobe. Ma'uk ta jk'an mi ak'o spas yech ti

yantike, xchi'uk ma'uk ta jk'an ta xkal ti vo'on bats'i lek ti k'usi ta xkale. Ja' no'ox jtos jk'op ti k'u x-elan kiloj, ti k'u x-elan ta jk'an chkal jayp'eluke, mi oy to k'usi muk' x-al ku'une yu'un tey xa ta jnak' ta ko'onton. Vo'on Damián Martínez ja' chkabtelan skuyel ta k'evujetik, xchi'uk "chkak' ak'o yaluk o tal vo' xchi'uk ak'o nikuk ti vinajele...".

Sts'ak ts'ib

¹ La sjelubtas ta bats'i k'op: Antun Teratol.

² Plaza de la Paz mok Plaza Catedral k'usi lek xkak'betik sbiine ja' k'ucha'al Stsobobail jsapatistaetik k'u ora sk'anik yu'un ja' yu'unik.

Kolijalbeik

Kajnil Rie Watanabe ti ja' syulesbon ta jol ti ak'o vilikon ta toyole.

Jtot jme' ti li xchanubtas ti k'u x-elan li likel talel jtam jba, ti tey ono'ox ta jchantik tal ta jnatik.

Ti kits'in Enrike, ti ja' lek jk'opon jbatikotik xchi'uke ti muk'bu li xch'ay komel ta ik'al ch'entike.

Ti kits'in Palas ti jmoj snopoj ti k'usi sk'an spase.

Ti Sofia xu' xtal ti k'usi ora sk'an xojtikin ti stalel xkuxleje ti bu likem tale, li'e jamal li ti'nae.

Ti Juan Pérez ti sjunul yo'onton ischan k'ucha'al bats'i jtij vob yu'un Sak Tzevul.

Ti juntot Chep xchi'uk ti xchi'iltak ta naklej ti tey li yalbeik li k'u x-elan talel kuxlejale xchi'uk li bats'i vobe.

Ti Javier Sánchez liyalbe ti ak'o mu jch'ay jba k'ucha'al bats'i vinikone.

Ti Margaret Leonard ti sjunul yo'onton iskolta sba k'ucha'al abtel li'e.

Ti Pedro Wood Rivera iyak' ta ch'om smakinatak k'ucha'al xch'amobil ti svob Sak Tzevul.

Ti Xochitl Leyva xchi'uk Axel Köhler ti ik'ot ta yo'ontonik k'usi chk'ot ta pasel ti k'usi chich' k'anele.

Ti Abya Yala xchi'uk xchi'iltak ta slumal xchi'uk ti buch'utik stsoboj sbaik k'ucha'al mayaetik ta Mejiko, Vatemala xchi'uk li ta sjunul Centroamérica yu'un ja' yiktaojik komel ti sna'obilik xchi'uk ti sp'ijilik ti ba'ye jch'ieletik ti ta to jtunestike.

Ti *Popol Vuj* ja' xchanobil k'ucha'al jk'eltik to ech'el ta jlumaltik.

Ti jchi'iltak Israel, Jeremías, Anselmo xchi'uk Francisco tey ta Hamac Cassim ta smuk'ta lumal konkaak, ti lek iya'i stomoj ak'otaj sbantera ta ju-ech'el ti tij vobe.

Ti jchi'il lek jk'opon Valeriano Gómez xchi'uk xchi'iltak ta naklej ti xch'unoj to k'uxi xi ch'iotik jujun k'ak'al xchi'uk ti sp'ijil ti jmuk'ta totik jmuk'ta metike.

Ti jchop jtij vobetik Vayijel ti sjunul yo'ontonik chak'ik ta ilel stalelik k'ucha'al jchamu'etik.

Ti buch'utik lek jk'opontak k'ucha'al Juan Chawuk, Ruperta Bautista, Maruch, Dolores, Xuno López xchi'uk Pedro López ti xch'unojik ti vokol ta pasel ti abtelale.

Ti Red de Artistas, Comunicadores Comunitarios y Antropólogos en Chiapas ti lek chilik ti kabtele.

Ti jchi'iltak jsapatistaetik ti li yalbeik k'usi ta jpastik lekilale mu stak' manel.

Ti juchop stsoboj sba stukik ta sjunlej li balamile, ti tey ta sabeik sk'oplal k'uxi oyuk yich'elkik ta muk'.

Skotol li jvabajometik spotoj sba stukik li' ta yosilal Chiapa.

Li jchop jnaklej Nakamura xchi'uk ta slumal Japón tey ta Mejiko k'uxi iskoltaik li bats'i rock.

Ti jchi'il lek jk'opon Arturo Cruz Vázquez k'usi sk'an chk'ot ta pasel ti k'usi chul ta sjol ta snop uke.

Ti buch'utik stamoj sbaik ta sjunul li balamile xchi'uk li buch'utik stik'oj sbaik li ta muk'ul xanbale.

Ti bats'i yajvabajom alperes, paxyonetik xchi'uk martomoetik ti ja' tey yik'ojik ech'el ti xch'ulel ti stalel skuxlej ti jlumaltike.

Ti jlumal Juchitán, Oajaka, ti yak'ojbon xch'ich'el sapoteka ti kich'ojbee.

Ti jlumal Sots'leb ti ja' yak'oj ak'o pasikon ta bats'i vinike.